

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za historiju
Katedra za arheologiju

Dženefa Merdanić

**Epigrafski izvori za administrativno-pravno uređenje rudarskog
distrikta u sjeverozapadnoj Bosni u III stoljeću**

(završni diplomski rad)

Mentor: doc. dr. Amra Šaćić Beća

Sarajevo, 2018.

SADRŽAJ

UVOD.....	1
I. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA.....	3
II. ANTIČKO RUDARSTVO NA PROSTORU SJEVEROZAPADNE BOSNE.....	8
2.1. Problem administrativno-teritorijalne pripadnosti sjeverozapadnog rudarskog distrikta.....	11
2.2. Mezeji	14
III. ADMINISTRATIVNO-PRAVNO UREĐENJE RUDARSKOG DISTRIKTA SJEVEROZAPADNE BOSNE	19
IV. RUDARSKA NASELJA I KOMUNIKACIJE U SJEVEROZAPADNOJ BOSNI.....	29
4.1. Putevi.....	29
4.2. Naselja	30
V. METALURŠKI POGONI U SJEVEROZAPADNOJ BOSNI	33
5.1. Pogon u dolini Japre	33
5.2. Pogoni u dolini Sane.....	37
VI. ZAKLJUČAK	40
VII. PRILOZI.....	43
7.1. KATALOG	43
7.1.1. Votivni spomenici.....	43
7.2. Epigrafski spomenici na kojima se spominje etničko ime Mezeja ili njihovih zajednica	75
VIII. BIBLIOGRAFIJA	90
Kratice.....	90
Izdanja izvora.....	91
Literatura.....	91
Elektronski izvori.....	98
IX. SAŽETAK.....	99
X. SUMMARY	100
XI. BIOGRAFIJA	101

UVOD

Iz vremena rimske uprave, na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, kao jedna od najvažnijih grana privrede izdvaja se rudarstvo. Bogata željeznom rudom, sjeverozapadna Bosna je bila izložena eksploataciji, a njen vrhunac je dosegla u III stoljeću za vrijeme dinastije Severa i njihovih nasljednika. Najvjerniji pokazatelj toga su epigrafski spomenici iz tog vremena pronađeni prilikom arheoloških iskopavanja ili pak kao slučajni nalazi. Natpisi sa tih spomenika predstavljaju značajan izvor za proučavanje antičkog rudarstva na tom prostoru.

Latinska epigrafija, kao nauka, posjeduje svoj metodološki aparat, sačinjen od niza komplementarnih metoda, prilagođenih jednostavnoj i efikasnoj analizi natpisa: komparativna, kvantitativna, kvalitativna, geografska i tematska. Sve ove metode su podobne za analizu osnovnih tipova antičkih epigrafskih natpisa, koji se mogu podijeliti u nekoliko kategorija: *tituli publici*, *tituli privati* i *instrumentum*.

Značaj proučavanja antičkog rudarstva i metalurgije, na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, ogleda se u široj slici opće historije ove zemlje, ali i rimske provincijalne historije i arheologije. Iako su antičko rudarstvo i metalurgija bili na izuzetno visokom stepenu razvoja o tim granama privrede i dalje nedostaju saznanja da bi se stvorila kompletna slika. Uslijed nedostatka antičkih pisanih vrela, najvažniju građu za popunjavanje praznina u znanju o antičkom rudarstvu čine arheološki nalazi, u najvećoj mjeri ostaci rudarskih i metalurških radionica i epigrafski spomenici.

Predmet istraživanja ovog rada, predstavljaju epigrafski spomenici sa prostora sjeverozapadne Bosne koji se tiču administrativno-pravnog uređenja rudarskog distrikta koji je obuhvatala ta teritorija. Najveća koncentracija pomenutih spomenika se nalazi u dolinama rijeka Sane i Japre, pronađenih u ostacima antičkih rudarsko-metalurških radionica i pogona. Iako se, uglavnom, datiraju u III stoljeće, prvi dokazi o aktivnosti istih, u antičko doba, potječu iz I stoljeća. Svi natpisi sadržani u radu su autorski prevedeni.

Kada je riječ o kategorijalnoj podjeli obrađenih natpisa, koji se direktno tiču problema istraživanja ovog rada, oni su u najvećem broju javnog karaktera, tj. *tituli publici*. Njihove tematske i fizičke karakteristike, obrađene u kataloškom dijelu rada, ukazuju na to da je riječ o votivnim arama posvećenim u čast određenih božanstava, za zdravlje careva, članova njihovih porodica te carskih službenika od strane njihovih podređenih. Obrađen je jedan natpis

privatnog karaktera, *tituli privati*. U vidu arheoloških nalaza, obrađen je i niz natpisa koji se mogu kategorizirati kao *instrumentum*. Njihov značaj se ne ogleda u analizi administrativno-pravnog uređenja rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne, ali su izuzetno značajni za proučavanje duhovne i materijalne kulture stanovništva navedenog područja, koja je bitan faktor u rješavanju problema administrativne pripadnosti provinciji Panoniji ili Dalmaciji. U svrhu tog pitanja su obrađena i dva miljokaza, naravno, javnog karaktera. Osim navedenih, u katalogu rada se nalaze i natpisi koji se tiču imena Mezeja van matične teritorije i oni spadaju u kategorije privatnih i javnih natpisa. Mezeji se smatraju autohtonim stanovništvom koje je naseljavalo rudarski distrikt sjeverozapadne Bosne, uz indicije da su se bavili rudarstvom i prije vremena rimske uprave, ali se njihova uloga proširila na druga zanimanja od koristi upravi, od kojih je najznačajnija vojna služba.

Geografskom sistematizacijom, natpisi koji su glavni predmet istraživanja ovog rada, dijele se u dvije skupine. Jedna pripada području doline rijeke Sane, sa nalazištima kao što su Šehovci, Ljubija, Briševo i Troska kod Starog Majdana. Druga skupina obuhvata dolinu rijeke Japre sa nalazištima Blagaj i Maslovare. Kvalitet natpisa na pronađenim spomenicima varira od izuzetno ruiniranih do onih koji su očuvani u skoro savršenom stanju. Kvantitativnom analizom se može utvrditi zastupljenost određenog božanstva na navedenom području ili carskih rudarskih službenika.

Izuzev kataloškog dijela, između ostalog, rad sadrži i historijat istraživanja sporne teme, analizu administrativno-pravnog uređenja rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne u III stoljeću i kratki osvrt na Mezeje, indigenu zajednicu za koji naučnici, na osnovu analize pisanih i epigrafskih izvora, pretpostavljaju da je naseljavala to područje u prahistorijsko i antičko doba. Iako su, epigrafski natpisi, osnovna građa za proučavanje ove tematike ne treba zanemariti ni korištenu literaturu, krenuvši od Václava Radimskog, preko Dimitrija Sergejevskog i Esada Pašalića do Ive Bojanovskog i Slobodana Dušanića.

Sa historijskog metodološkog aspekta, rad je pisan tematsko-hronološkom metodom. U kataloškom dijelu rada spomenici su obrađeni po cjelinama koje determinišu božanstva u čiju čast su podignuti. Unutar tih cjelina, evidentan je hronološki slijed spomenika. Cilj rada je približavanje administrativno-pravnog uređenja pomenutog distrikta kroz jedinu formu pisanih izvora koji se dotiču te tematike na navedenom prostoru, te njegova diferencijacija u odnosu na poznate oblike uređenja u drugim rudarskim arealima.

I. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Iako se početak arheoloških istraživanja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine usko veže za dolazak austrougarske monarhije i posljedično tome, osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. godine, postoje naznake istih i u periodu prije toga. Kako bosanskohercegovačka svijest o starinama i arheologiji kaska za kršćanskim renesansno-prosvjetiteljski nastrojenim zemljama okruženja, po tom pitanju, njen razvoj dolazi do izražaja tek buđenjem nacionalnih pitanja.¹

U Bosni i Hercegovini se, i nakon dolaska Osmanlija, zadržao franjevački red, prilikom čega su franjevci dio starinarskog duha zadržali na tom prostoru. Oni predstavljaju jedinu lokalnu djelatnost ranih naznaka potencijalne arheologije u Bosni i Hercegovini. Značajno je spomenuti Vjekoslava Klaića, prvog istraživača koji je napisao modernu historiju Bosne, u kojoj se dotiče i Bosne u antičko doba.²

Franjevcima su se pridružili i strani istraživači i putopisci.³ Bosnu i Hercegovinu je 1875. godine posjetio Arthur Evans, kasnije proslavljen arheolog, te u nekoliko navrata objavio arheološke i topografske radove vezane za istu.⁴ Evans je u svojim djelima priložio i crteže epigrafskih spomenika.⁵ Osim Evansa, značajno mjesto u prvim istraživačkim poduhvatima u Bosni i Hercegovini ima i Moritz Hoernes.⁶

Godinu dana nakon što je Zemaljski muzej u Sarajevu osnovan pokrenut je godišnjak pod imenom Glasnik Zemaljskog muzeja u kojem su publicirani rezultati arheoloških istraživanja, pokrenutih osnivanjem Muzeja. Istovremeno izlazi i njegova inačica na njemačkom jeziku.⁷ Uz Glasnik Zemaljskog muzeja, značajnu poziciju u nauci imaju i Godišnjaci Centra za balkanološka ispitivanja,⁸ mnoge druge publikacije Akademije nauka i umjetnosti BiH, Praistorija jugoslovenskih zemalja u pet tomova, časopis Tribunia, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu i mnogi drugi.

¹ Novaković, 2014., 135.

² Bojanovski, 1988., 15.

³ Kaljanac, Križanović, 2012., 229.-253.; Novaković, 2014., 136.;

⁴ Novaković, 2014., 136.-137.

⁵ Šaćić, 2016., 10.

⁶ Bojanovski, 1988., 15.

⁷ *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina*

⁸ Kaljanac, 2014., 233.-234.; Novaković, 2014., 148.-155.

Kada je riječ o, dobro poznatom, rudarskom distriktu u sjeverozapadnoj Bosni, njegovo postojanje, djelovanje i značaj nemoguće je istražiti, bez spomena Mezeja. U antičko doba, ali i prije njega, prostor oko rijeka Sane i Japre, gdje je ustanovljena najveća koncentracija rudarske djelatnosti tog dijela Bosne, naseljavali su Mezeji, narod poznat iz antičkih izvora i sa epigrafskih spomenika.⁹ Prostor njihovog naseljavanja prvi je istražio Václav Radimsky,¹⁰ rudarski satnik, koji je tokom svojih istraživanja doline rijeke Sane i okolnih mjesta zapazio tragove prahistorijskog i antičkog rudarstva. Radimsky je rezultate svog istraživanja objavio u GZM BiH, čime je postavio temelj za daljnja istraživanja na tu temu, gdje je objavio pronalazak rimske talionice i drugih arheoloških nalaza.

Eksploatacija rimske troske, u dolini rijeke Japre za potrebe Željezare u Sisku, je počela 1960. godine. Ta odluka je dodala zadatak zaštite spomenika, na već planirano arheološko istraživanje od strane Zemaljskog muzeja na čelu sa Esadom Pašalićem.¹¹ Izlaskom na teren i proučavanjem ranijih saznanja arheolozi su napravili petogodišnji plan rada, od 1962.-1967.

Istraživanja su vršena na granici sela Blagaj i Maslovare. Dok su u Blagaju, na lokalitetima Crkvina i Bare, otkriveni ostaci naselja, u Maslovarama, na lokalitetu Majdanište, istraživani su ostaci metalurškog pogona.¹² Lokalitet Majdanište u Maslovarama je, prvi u Bosni i Hercegovini, dao sigurne podatke o izgledu kompleksa pogona za proizvodnju željeza. U cjelokupnom istraživanju je pronađeno osamnaest objekata, od kojih su neki više, a neki manje istraženi.¹³ Na lokalitetu Majdanište je otkriveno nekoliko kulturnih slojeva, iz vremenskog raspona od nekoliko stotina godina, iako se sveukupna arhitektura čini jedinstvenom. Ljubičasta troska, koja se može datirati i u prahistoriju, ali i u I st. n. e. se rasprostire na cijelom prostoru Majdaništa, Bara i Crkvine, procjenjene količine od oko 100 tona¹⁴ u kojoj je sačuvano 50% željeza¹⁵.

Nakon smrti Esada Pašalića, 1967. cjelokupno istraživanje je dovedeno u pitanje, ali je Zemaljski muzej ipak nastavio s radom na čelu sa Đurom Baslerom.¹⁶ U članku nazvanom

⁹ Pašalić, 1954., 55.-56.; Sergejevski, 1963., 92.- 95.; Wilkes, 1969., 350. – 351.; Basler, 1975.-76., 121.- 216.; Dušanić, 1977., 83.-85.; Dušanić, 1980., 46.- 48.; Bojanovski, 1982., 106.- 112., Bojanovski, 1983., 119.-129.; Imamović, 1985., 46.-49.; Bojanovski, 1988., 273.- 287; Basler, 1988., 34 - 35; Basler, 1999., 93.-94., Bojanovski, 1999., 141.- 147.; Domić Kunić, 2006., 81.-82.; Mesihović 2011c, 61.; Šačić, 2016, 161.;

¹⁰ Radimsky, 1891., 431.-445.;

¹¹ Basler, 1975.-76., 122.

¹² Ibid., 124.; Dušanić, 1980., 20.

¹³ Ibid., 126.

¹⁴ Ibid., 162.

¹⁵ Pašalić, 1960., 93

¹⁶ Ibid.

Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre Đuro Basler je objedinio i objavio rezultate istraživanja na kojima je radio sa Esadom Pašalićem u Blagaju na Japri. Pronašli su cijeli kompleks metalurškog pogona sa potencijalnim službenim prostorijama za rudarske službenike, rudarsko naselje, epigrafske spomenike, anepigrafske spomenike te niz arheoloških nalaza u navedenim objektima. Rimski metalurški pogon u dolini Japre predstavlja antičku riznicu.¹⁷ Kako je fokus istraživanja Esada Pašalića, između ostalog, bila privreda u antičko doba, njegova zapažanja o rudarstvu tog perioda su ostavila nemjerljiv utjecaj na sve naredne naučnike i istraživače koji su se dotaknuli te tematike. U svom radu *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini*, Pašalić je podijelio teritorij Bosne na tri geografske rudonosne oblasti koje su se evidentno razlikovale u organizaciji i funkcionisanju metalurških i rudarskih pogona. Njihove se razlike očituju i po vrstama metala koji je iskopavan i obrađivan.¹⁸

Značajna zapažanja na temu antičkog rudarstva na području sjeverozapadne Bosne je iznio Dimitrije Sergejevski u svom članku *Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni*.¹⁹ Osim rudarstvu, Sergejevski je pažnju posvetio i određenim epigrafskim spomenicima iz Bosne i sjeverozapadne Bosne, prilikom čega je objavio četiri nova natpisa, ali i obradio prethodno pronađenih pet iz 1893. i 1954. godine, po čemu se razlikuje od Pašalića koji nije jednaku pažnju pridavao epigrafskim natpisima.²⁰

Pored Blagaja na Japri, najpoznatije rudničko nalazište u sjeverozapadnoj Bosni je Stari Majdan na Sani. Njega je među prvima istraživao Ivo Bojanovski²¹, a dotaknuo se i epigrafskih spomenika kao izvora o antičkom rudarstvu u provinciji Dalmaciji.²² Osim pojedinačnih djela i članaka koje je Bojanovski pisao, on je svoj naučni opus objedinio u djelu *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, u kojem piše i o *Civitas Maezeiorum*.²³

Arheološki aspekt epigrafskih, kulturnih i votivnih spomenika sa prostora cijele BiH, pa tako i sjeverozapadne Bosne, približio je Enver Imamović u djelu *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*,²⁴ dok je o rimskim rudarskim cestama pisao u

¹⁷ Basler, 1975.-1976., 121.-126.;

¹⁸ Pašalić, 1954., 47.-45.;

¹⁹ Sergejevski, 1963., 85.-102.;

²⁰ Sergejevski, 1957., 109.; Ibid., 1965., 7.-15.;

²¹ Bojanovski, 1983., 119.-130.;

²² Bojanovski, 1982., 89.-120.; Ibid., 1999.; 133.-175.;

²³ Bojanovski, 1988., 266.-304.;

²⁴ Imamović, 1977., 102.-105., 223.-225., 418.-426.;

članku Priloga Instituta za istoriju pod naslovom *Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine*.²⁵

Korisnu dopunu Imamovićevim kultnim i votivnim spomenicima, i obrnuto, čini djelo Veljka Paškvalina pod naslovom *Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine*.²⁶ Ta dva djela čine temelj tumačenja i razumijevanja fizičkog i duhovnog aspekta spomenika podignutih u antičko doba, kako na prostoru cijele BiH, tako i na njenom sjeverozapadnom kraju. Paškvalin je na temu spomenika i kultova pisao i u formi članaka, pa su tako značajni članci *Rimski žrtvenici iz Starog Majdana* i *Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba*.²⁷

Temu antičkog rudarstva u sjeverozapadnoj Bosni, u određenoj mjeri, su osvijetili i regionalni naučnici. Tako Slobodan Dušanić, jedno od najzačajnijih imena na tom polju nauke, obrađuje sve aspekte antičkog rudarstva u rimskim provincijama, od utilitarnih do duhovnih.²⁸ Uz Dušanića, tu su i Mirjana Sanader, koja je obradila rimske kultove sa posebnim akcentom na *Terra Mater*, jednog od najzastupljenijih kultova u rudarskom području sjeverozapadne Bosne,²⁹ te Ante Škegro, koji se tematike rudarstva u sjeverozapadnoj Bosni dotiče u knjizi *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*.³⁰ Od naučnika van našeg govornog područja, poznat je Alfred Hirt koji se, uz carske rudnike rimskog svijeta, dotakao i onih na bosanskohercegovačkoj teritoriji.³¹

Epigrafske spomenike sa mezejske teritorije obradio je i Salmedin Mesihović u djelu ANTIQVI HOMINES BOSNAE. Osim Mesihovića, tom temom se bavila i Amra Šaćić, kojoj je epigrafija uže područje istraživanja, pa se u svom doktorskom radu i ona dotaknula administrativno-pravnog uređenja u bosanskohercegovačkim regijama.³²

Iako je historijat istraživanja tematike rudarstva na prostoru sjeverozapadne Bosne opširan, u odnosu na istočni rudarski areal, sa fokusom na Domaviu i Municipium Malvesiatium, je siromašan i nepotpun. Ne postoji do sad niti jedna monografija napisana na tu temu. Otežavajući faktor je i moderno rudarstvo koje ne dozvoljava potencijalno sistematsko arheološko istraživanje. Široj naučnoj zajednici su od velike koristi baze podataka poput

²⁵ Imamović, 1985., 31.-52.

²⁶ Paškvalin, 1963., 127.-153.

²⁷ Paškvalin, 1969., 165.-169.; Ibid., 1970., 19.-28.

²⁸ Dušanić, 1980.; Ibid. 2010.;

²⁹ Sanader, 1999., 119.-130.;

³⁰ Škegro, 1999., 100.-119.

³¹ Hirt, 2010., 48.-106.

³² Šaćić, 2016.; 161.-232.

Epigraphik-Datenbank Claus / Slaby i Epigraphische Database Heidelberg (project: Gottfried-Wilhelm-Leibniz-Preis (DFG) by Prof. Géza Alföldy), u kojima su, između ostalih, zavedeni i epigrafski spomenici sa područja sjeverozapadne Bosne.

II. ANTIČKO RUDARSTVO NA PROSTORU SJEVEROZAPADNE BOSNE

Teritorij današnje Bosne i Hercegovine obiluje rudnim bogatstvom čiji potencijal se, u formi rudarstva i metalurgije, kontinuirano eksploatira od prahistorije³³ na šta ukazuju materijalni ostaci i nalazi troske i peći za taljenje.³⁴ Prvi pisani izvori sa područja Bosne i Hercegovine, koji se odnose na rudarstvo i metalurgiju, potječu iz antičkog doba. Od njih se, kao najznačajniji, izdvajaju epigrafski natpisi, pronađeni uz arheološke nalaze na rudarskim lokalitetima sa antičkim metalurškim radionicama i talionicama.³⁵

Ekspanzija, modernizacija i komercijalizacija antičkog rudarstva i metalurgije poprima na svom obimu krajem II i početkom III stoljeća n. e., kada su svi rudnici prešli pod carsku upravu. Kako je Rimsko carstvo osvajalo sve teritorije koje je moglo, tako je i koristilo njima pripadajuća dobra. Iscrpivši rudnike Hispanije i drugih provincija, uz oslabljenu vojnu i političku moć, rimska uprava se okreće rudnicima Panonije i Dalmacije.³⁶ Tadašnje rimske provincije Dalmacija i Panonija, bogate zlatom, srebrom, željezom, cinkom i olovom³⁷, nudile su šaroliku paletu dobara koja su Rimljani izrabljivali. Kao najprivlačniji metal, zlato je imalo primat u eksploataciji, da bi se kasnije pojačala eksploatacija srebra i željeza.³⁸ Ova tri metala, intenzitetom svoje koncentracije, na prostoru Bosne i Hercegovine čine tri velika rudarska areala, po kojima su nazvane rudarske oblasti. Istočnobosanska rudarska oblast je imala fokus u eksploataciji srebra, sa centrom u Domaviji kod Srebrenice.³⁹ Srednjobosanska oblast je obuhvatala porječje Lašve, prostor planine Vranice kod Gornjeg Vakufa⁴⁰ i prostor Kiseljaka,⁴¹ sa intenzivnom eksploatacijom zlata.⁴² Osim zlata, u ovom arealu se eksploatisalo srebro, olovo i željezo.⁴³ Treća oblast se naziva zapadnobosanskom, a njoj su pripadali rudnici

³³ Nalazišta Debelo Brdo kod Sarajeva i Gradina Alihodže u dolini Bile ukazuju na prisustvo rudarenja na prostoru Bosne i Hercegovine u doba kasnog eneolita, (Pašalić, 1954., 56.) kao i Zecovi kod Prijedora i Gornja Tuzla. (Čović, 1999., 63.-71.); Škegro, 1999., 19.;

³⁴ Čović, 1999., 80.

³⁵ Sergejevski, 1963., 101.-102.; Bojanovski, 1974., 89.-118.

³⁶ Omerčević, 2010., 158.-159.

³⁷ Pašalić, 1954., 49.-64.; Bojanovski, 1999., 133.-135.

³⁸ Bojanovski, 1972., 40.

³⁹ Pašalić, 1960., 74.; Bojanovski, 1974., 89.-118.; Imamović, 1977., 8.-27.; Škegro, 1998., 89.-117.; Škegro, 1999., 58.-76.; Veletovac, 2014., 113-121.;

⁴⁰ Pašalić, 1975., 247.-283.; Imamović, 1977., 8.-27.; Škegro, 1998a, 44.-160.;

⁴¹ Sergejevski, 1957., 120.-121.; Imamović, 1977., 8.-27.; Škegro, 1998a, 44.-160.;

⁴² Škegro, 1999., 39.-57.

⁴³ Pašalić, 1954., 49.

u porječju Sane i Japre,⁴⁴ Ljubije,⁴⁵ te oni u predjelu Starog Majdana, Sinjakova i Mrkonjić Grada.⁴⁶ O prisustvu rudarskog areala željeza na granici provincija Dalmacije i Panonije⁴⁷ svjedoče i brojni arheološki nalazi i epigrafski spomenici pronađeni na tom prostoru.⁴⁸ Ovi nalazi su od izuzetnog značaja s obzirom na mali broj pisanih izvora tog doba, te nepostojeće rudarske zakone u pisanim dokumentima.⁴⁹ Osim željeza, u dolinama Sane, Japre i Une su prisutne rude olova i bakra, vjerovatno eksploatisane u jednakoj mjeri kao i željezo.⁵⁰

Shodno tome što su eksploatisali željeznu rudu, autohtono stanovništvo je spoznalo i metalurgiju, u formi zanata, te se njom nastavilo baviti i u rimsko doba, kad je metalurgija prerasla u industriju u vidu *officinae ferrariae*.⁵¹ Car Trajan (98.-117.) se zalagao za unaprijeđenje rudarstva i metalurgije, pa tako prve podatke o metalurgiji daje kovani novac iz Trajanovih pogona, čija ubikacija nije poznata.⁵² Riječ je o nalazima novca sa legendom *Metalli Ulpiani Delm(atici)* koji se datiraju u period između 104. i 110. godine te ukazuju na veći broj rudarskih pogona ujedinjenih u jedan carski domen, tj. fisk,⁵³ zasnovan na principu provincijalne podjele.⁵⁴ Trajanov interes za eksploataciju rudnika, na području današnje Bosne, vrlo vjerovatno je vezan za naoružanje vojske i financiranje ratova protiv Parta i Dačana.⁵⁵

Iako to nije evidentirano u sjeverozapadnoj Bosni, vjerovatno zbog pretjerane eksploatacije željeza u XX stoljeću, a samim tim i narušavanja kulturnih slojeva, u rudarskim rejonima, nicala su jako dobro uređena, utvrđena naselja i sela sa dinamičnim razvojem drugih

⁴⁴ Basler, 1975.-76., 121.-216.; Basler, 1999., 93-94.

⁴⁵ Sergejevski, 1963., 100.-102.; Pašalić, 1975., 267.-283.

⁴⁶ Bojanovski, 1982., 89.-106.

⁴⁷ Pašalić, 1984., 215.; Škegro, 1999., 100.-119.

⁴⁸ Arheološki leksikon BiH, Tom 1, 1988., 149.

⁴⁹ Bojanovski, 1999., 134.

⁵⁰ Pašalić, 1960., 93.

⁵¹ *Terrae Matri [s(acrum)] / [p]ro sal(ute) d(omini) n(ostri) Imp(eratoris) M(arci) / Aur(eli) Severi [[Alexan]]- / [dr]i P(ii) F(elicis) Aug(usti) et [[Iuliae]]⁵ / [Mam(a)]eae Aug(ustae) ma<tr>i[s] / castr(or)um s(sub) c(ura) M(arci) Iul(i) / Macri v(iri) e(gregii) pro[c(uratoris) Aug(usti)] / Heliodorus vi[l(icus)] / [o]ff(icinae) fer(rariae) pos(uit) XI Kalendas M(arias)¹⁰ / [M]odesto II et Probo co(n)[s(ulibus)] (AE 1958, 0064. (B) = ILJug I, 158. (B));*

[Ter]rae Matri / [pro sal(ute)] Imp(eratoris) Caes(aris) / [M(arci) Aur(eli) S]everi [Alex] / [andri] Pii Fel(icis) Aug(usti) 5 / [et Mamaeae] Aug(ustae) / [s(sub)? c(ura)? --] Nicoma[chi] / [---] proc(uratoris) Aug(usti) n(ostri) / [---]s vil(icus) off(icinae) f(errariae) / [Imp(eratore) Alexa]n(dro) III et Dione II co(n)s(ulibus) (ILJug II, 781 = AE 1973, 0414); [Terrae] Mat-/[ri ---]MI / [---]NO[---]I(?)[-]I(?) / [---]ES(?) calinio(?) 5 / [---] sup(!) cur(a) / [---] / [p]ro(curatoris) Merc- / [ur]ius vil(icus) off(icinae) / [fe]rr(ariae) XI Kal(endas) 10/ M(arias) [---](?) / [---](?) (CIL III, 13239 (B) = ILJug I, 162 = AE 1958, p. 21 s. n. 65 (B)); Arheološki leksikon BiH, Tom 1, 1988., 106.

⁵² Arheološki leksikon BiH, Tom 1, 1988., 107.

⁵³ Bojanovski, 1982., 94.-95.

⁵⁴ Škegro, 1995., 175.; Ibid., 1999., 20.;

⁵⁵ Bojanovski, 1999., 137.

privrednih djelatnosti te velikim brojem, etnički i socijalno raznolikog, stanovništva od kojeg je svaka jedinka imala značajnu ulogu u dinamici svakodnevnog života.⁵⁶ Da bi svakodnevni život i privreda uredno funkcionisali, te zbog olakšanog transporta rude i metalurških proizvoda, rudarska naselja su bila povezana gustom mrežom mjesnih puteva, dok su kroz šire područje prolazile magistralne ceste.⁵⁷ Mogući razlog odsustva rudarskih naselja u sjeverozapadnoj Bosni leži i u činjenici da su antički rudnici željeza imali specifičan način funkcionisanja u odnosu na rudnike drugih metala. Kako je drvo bilo glavni vid goriva za male nesavršene peći, njegov nedostatak uslijed pretjerane sječe šume, je zahtijevao da se izmjestite i peći, ali i rudarska okna. Samim tim nije bilo potrebe za zadržavanjem na resursno iscrpljenom prostoru.⁵⁸

Jedan vicinalni rimski put je povezivao zapadnobosanske rudokope željeza sa prostorom današnjeg Šipova⁵⁹, za koje se smatra da je rimski municipij *Baloiae*.⁶⁰ Na prostoru Šipova, na lokalitetu Gromila, pronađeni su ostaci metalurškog pogona, numizmatički nalazi i epigrafski nalazi.⁶¹ Pored Gromila, slični nalazi su pronađeni i na lokalitetima Bahići, Brešnjevo, Duljci i Čifluk.⁶²

U okolini Mrkonjić Grada, na prostoru koji obuhvata Majdan, Sinjakovo i Bjelajac pronađeni su tragovi naselja, rudarskih okna, sirove i topljene željezne rude, troske te raznovrsnog rudarskog oruđa.⁶³ Ti nalazi ukazuju na potencijalni proces rudarstva i metalurgije u antičko doba na tim lokalitetima, a koji se sastojao od niza koraka: vađenja rude, njenog čišćenja, mjestimičnog i prvog topljenja uslijed nesavršenih peći, te konačnog topljenja rude. Ovaj niz je mogao biti prostorno i administrativno povezan,⁶⁴ što bi podrazumijevalo da se odvijao pod istom upravom u okviru ujedinjene organizacije iskopavanja i obrade rude.

⁵⁶ Pašalić, 1984., 216.

⁵⁷ Bojanovski, 1974., 27.; Pašalić, 1984., 217.; Imamović, 1985., 31.-52.;

⁵⁸ Sergejevski, 1963., 86.

⁵⁹ Pašalić, 1960., 22.-23.

⁶⁰ Tab. Peut., 5, 1 - 7, 1.; Rav. *Cosmographia*, 4, 19.; Bojanovski, 1974A, 347.-369.; Bojanovski, 1988., 287.-292.;

⁶¹ *C(aio) Minicio / L(uci) filio Pap(iria) / Fundano VII/vir(o) epulonum trib(un)o⁵ / leg(ionis) VII fulminatae / quaestori tribuno / [pl]ebis praetori leg(ato) / [leg(ionis) XV A]pollinaris / [---]piae / [---]jur / [-----] (ILJug III, 1627); [Ap]ollini / [A]jug(usto) sac(rum) / [- Au]rel(ius) Ve/[r]us dec(urio) [eq(uitum)] 5/ coh(ortis) III Al[p(inorum)] / iterata / statione // l(ibens) p(osuit) (AE 1975, 0677); [---]L(?)LV / [mat]ri / [opti]mae et / [pie]ntissimae 5/ [v]ivae / [pos]uerunt / [l(ocus)] d(atus) / d(ecreto) d(ecurionum) (CIL 03, 13982 = AE 1975, 0676)*

⁶² Bojanovski, 1974., 395.

⁶³ Pašalić, 1975., 257.

⁶⁴ Sergejevski, 1963., 86.

Ipak, najznačajniji lokaliteti zapadnobosanskog rudarskog areala se nalaze na njegovom sjevernom dijelu, koji obuhvata područje Blagaja i Maslovara kod Bosanskog Novog, Ljubiju, te Stari Majdan kod Sanskog Mosta.⁶⁵

Rudarski distrikt (*territorium metalli*) sjeverozapadne Bosne je omeđen prirodnim granicama u vidu bosanskih planina kao što su Kozara na sjeveru, Manjača na istoku, Vlašić na jugoistoku i Grmeč na jugozapadu.⁶⁶ Taj prostor je naseljavao narod, u antičkim izvorima, poznat kao Mezeji.⁶⁷

2.1. Problem administrativno-teritorijalne pripadnosti sjeverozapadnog rudarskog distrikta

Jedan od najbitnijih i najvećih problema u nauci, vezanih za prostor sjeverozapadne Bosne u antičko doba, je pitanje kojoj rimskoj provinciji je administrativno i teritorijalno, pripadao zapadnobosanski distrikt, tačnije njegov sjeverni dio. Kako izvori i karte ne preciziraju tačnu lokaciju sjevernog dijela Dalmacije i južnog dijela Panonije, najbolji način za približnu determinaciju te granice nalazi se u analizi materijalne i duhovne kulture stanovništva potencijalnog pograničnog područja.

U bosanskohercegovačkoj historiografiji sve teorije na tu temu mogu se svrstati u tri glavne hipoteze.⁶⁸ Prva hipoteza se odnosi na ubiciranje granice sjeverno od Banja Luke i ujedno je najslabije argumentisana, a podržavaju je Pašalić⁶⁹ i Wilkes.⁷⁰ Najveći propust ovih autora leži u činjenici da oni ne poznaju razliku između vojne i civilne regije, te izjednačavaju *ad fines Illyrici* koja se spominje na natpisu iz Solina⁷¹ sa *Ad Fines*, putnom stanicom sa *Tabula*

⁶⁵ Radimsky, 1891., 431.-445.; Sergejevski, 1963., 88.; Paškvalin, 1969., 165.-169.; Ibid., 1970., 19-28.; Kraljević, 1972.-73., 27.-296.; Basler, 1975.-76., 131.-216.; Basler, 1977., 121.-215.; Dušanić, 1977., 52.-94.; Bojanovski, 1983., 119.-130.; Bojanovski, 1988., 273.-284.; Basler, 1999., 89.-118.; Škegro, 1999., 113.;

⁶⁶ Pašalić, 1954., 55.-56.; Sergejevski, 1963., 92.-95.; Wilkes, 1969., 350.-351.; Basler, 1975.-76., 121.-216.; Dušanić, 1977., 83.-85.; Dušanić, 1980., 46.-48.; Bojanovski, 1982., 106.-112., Bojanovski, 1983., 119.-129.; Imamović, 1985., 46.-49.; Bojanovski, 1988., 273.-287.; Arheološki leksikon BiH, tom 2, 34.-35.; Basler, 1999., 93.-94.; Bojanovski, 1999., 141.-147.; Šaćić, 2016., 161.

⁶⁷ Bojanovski, 1988., 266.; Džino, 2010., 151.; Mesihović, 2011c, 61.; Zaninović, 2015., 460.

⁶⁸ Šaćić, 2016., 91.

⁶⁹ Pašalić, 1960, 28.

⁷⁰ Wilkes, 1969., 167.

⁷¹ *CIL* III, 3198a + p. 2275, 2328, 19 = *CIL* III, 10156 = *CIL* III, 3200 + p. 2328, 19 = *CIL* III, 10158 = *ILJug* I, 262;

*Peutingeriana*⁷² koja se ubicira južno od *Servitium*, a trinaest milja sjeverno od *Castra*, te smatraju da ona čini granicu Panonije i Dalmacije. Metalurški pogon, zajedno sa rudnicima sjeverozapadne Bosne je ulazio u veliki carski *domen*, čija je sjeverna granica bila *Siscia*, a južna današnji Laktaši kod Banja Luke. U tom carskom posjedu ne postoje zabilježeni tragovi municipalne i kolonijalne organizacije, ali se na rubnim dijelovima javljaju putne postaje sa imenom *Ad Fines* što ima konotaciju granice.⁷³ Kako su Rimljani imali praksu obilježavanja granica imperijalnih posjeda, onda je opravdana činjenica što su dvije postaje na *Tabula Peutingeriana* nosile isto ime, tako da *Ad Fines* koja se ubicira kod Laktaša ne predstavlja prelazak ceste *Salona-Servitium* preko provincijske granice.⁷⁴

Na osnovu arheoloških nalaza pronađenih na području Banja Luke,⁷⁵ gdje je ubicirana *Castra*,⁷⁶ i spomena *beneficarii consularis* Gornje Panonije, na epigrafskim spomenicima,⁷⁷ Dušanić i Šaćić smatraju da se na tom teritoriju nalazilo vojno utvrđenje koje je pripadalo Panoniji,⁷⁸ sa upravom u *Servitium*-u, a bili su povezani putem koji je iz Salone išao prema *Servicijumu*.⁷⁹ Dok je *Servitium* služio kao civilno središte, *Castra* je imala vojni i industrijski karakter.⁸⁰ U prilog tome ide i činjenica da je na Kastelu, u današnjoj Banja Luci, gdje se i ubicira *Castra*, pronađen epigrafski spomenik sa spomenom konzularnih beneficijara na prostoru Gornje Panonije,⁸¹ čiji je zadatak bio zaštita i osiguranje rudarskih i metalurških pogona i puteva u okruženju.⁸² Na putu od Kastre ka *Servicijumu*, na 13 rimskih milja se ubicira *Ad Fines*, što je udaljenost između Banja Luke i Laktaša.⁸³ Iako pojam *Ad Fines* asocira na granicu, vjerovatnost da se na područje današnjih Laktaša ubicira provincijalna granica je jako mala, a njena uloga granice bi se ogledala u razdvajanju sjeverozapadnog rudarskog areala od područja *Servitium*-a.⁸⁴

⁷² Tab. Peut, 5, 5-7, 1.; Bojanovski, 1974., 44., 97.; Kos & Šašel Kos, 1995., 287.; Šaćić, 2016., 167.; Šaćić, 2017., 124.

⁷³ Škegro, 1999., 104.

⁷⁴ Šaćić, 2016., 177.;

⁷⁵ Arheološki leksikon BiH, tom II, 1988., 130.; Bojanovski, 1988., 328.

⁷⁶ Bojanovski, 1974., 96.

⁷⁷ *CIL* III, 14221

⁷⁸ Dušanić, 1980., 7.-55.; Šaćić, 2016., 91.-92.; Šaćić, 2017., 140.-141.;

⁷⁹ Tab. Peut, 5, 2

⁸⁰ Šaćić, 2017., 139.

⁸¹ *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Genio / loci L(ucius) / Sicinius 5/ Macrinus /b(ene) f(iciarius) co(n)s(ularis) P(annoniae) / s(uperioris) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) (CIL III, 14221).*

⁸² Šaćić, 2017., 140.

⁸³ Bojanovski 1974., 97.; Kos, Šašel Kos 1995., 287.

⁸⁴ Šaćić, 2017., 141.

Carl Patsch sjeverozapadni rudarski distrikt ubicira u provinciju Dalmaciju. Vodeći se činjenicom da je područje Banja Luke pripadalo Panoniji, što potvrđuje i ranije navedeni epigrafski nalaz sa tog prostora sa spomenom *beneficiarius consularis* Gornje Panonije, Patsch, u odnosu na Pašalića i Wilkesa granicu pomjera južno od Banja Luke. U sjeverozapadnoj Bosni, ova granica bi prema Patschu prolazila kroz Veliku Kladušu, planinu Kozaru, Mahovljane i išla bi do Doboja.⁸⁵ Sa Patchem se slaže i Mesihović, po kojem je teritorijalna granica između Oserijata i Mezeja, te Breuka i Dezidijata ujedno i provincijalna granica, a rudarski areal pripada Dalmaciji. Mesihović provincijalnu granicu ubicira na osnovu *Naturalis Historia*, djelu Plinija Starijeg, u kojem su popisane peregrinske *civitates*, čije bi teritorijalne granice mogle vući porijeklo od prirodnih granica koje su formirane u prahistoriji.⁸⁶ Plinije Stariji, Mezeje, na čijem teritoriju se nalazi rudarski areal, zajedno sa Japodima, Dindarima i Dezidijatima svrstava u Dalmaciju.⁸⁷

Manje uvriježena ideja je ona o ubiciranju navedenog distrikta u provinciju Panoniju. Analizom ostataka materijalne i duhovne kulture, prahistorijskog i antičkog stanovništva, sjeverozapadne Bosne, Borivoj Čović i Zdravko Marić su u svojim djelima *Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području*⁸⁸ i *Donja Dolina*⁸⁹ dali temelje te hipoteze. Po Čoviću i Mariću, navedeno stanovništvo, kroz materijalne oblike kulture, ispoljava kulturološke odlike karakteristične za panonski predio, te su više srodni svojim sjevernim nego južnim susjedima.⁹⁰ Sa njima se složio i Bojanovski, po kojem prirodna granica u vidu Dinarida dijeli ostatke materijalne i duhovne kulture na dva različita kompleksa.⁹¹ Potvrda ove hipoteze bi se mogla tražiti i u antičkim izvorima, gdje se Klaudije Ptolomej, u svojoj *Geografiji*, dotiče ove teme⁹². Ovo je ujedno i jedini pisani antički izvor, izuzev epigrafskih spomenika, u čijem kontekstu pronalazimo potencijalne podatke o ovom problemu. Osim Bojanovskog, iz okvira dalmatinske hipoteze izlazi i Dušanić,⁹³ a u skorije vrijeme i Šačić⁹⁴, koja je analizom epigrafskih spomenika ustanovila pripadnost ovog areala provinciji Panoniji. U 201. godinu, sa područja Ljubije, datira se jedan epigrafski spomenik

⁸⁵ Patsch, 1895., 574.

⁸⁶ Mesihović, 2011., 301.

⁸⁷ Plin. *NH.* III,139–144.;147-148.;

⁸⁸ Čović, 1964., 95.

⁸⁹ Marić, 1964., 177.-213.

⁹⁰ Čović, 1964., 95.; Marić, 1964., 177-213.

⁹¹ Bojanovski, 1972., 46.-47.; Bojanovski, 1977., 147.; Bojanovski, 1983., 119-129.; Bojanovski, 1988., 326-330.

⁹² Ptol. 2, 14, 1

⁹³ Dušanić, 1977., 64-65.

⁹⁴ Šačić, 2016., 92.-93.; Ibid., 2016., 162.

podignut u čast *Terra Mater*, za zdravlje zakupnika Gaja Julija Agatopa od nadglednika Kalimorfa.⁹⁵ U istu godinu se datira i votivni spomenik iz Murse,⁹⁶ na kojem se javlja Gaj Julije Agatop u ulozi zakupnika panonskih rudnika željeza.⁹⁷ Titula i funkcija koju je obnašao Gaj Julije Agatop, analogijom navedena dva spomenika, svrstava ljubijski rudarski pogon u administrativno okrilje provincije Panonije. Ipak, kada je riječ striktno o Mezejima, čija narodnosna formacija ne podrazumijeva homogen organizam, Šaćić se slaže sa Wilkesovom idejom da su Mezeji Panonci sa prebivalištem u Dalmaciji.⁹⁸

Kako su Mezeji bili brojani narod, koji se diferencirao u svojim manjim zajednicama⁹⁹, nije isključena mogućnost da su naseljavali prostor obje provincije. Uzevši u obzir njihovu materijalnu kulturu te prirodnu geografsku i privrednu gravitaciju ka provinciji Panoniji, izvjesno je da je ovaj narod imao jaču povezanost sa navedenom provincijom u odnosu na Dalmaciju, iako administrativne granice ne prate nužno i one kulturološke. Tome svjedoči i savremeno doba u kojem ovaj prostor posluje sa Siskom, nekadašnjom Sisciom i gravitira ka sjeveru po svojoj materijalnoj i duhovnoj kulturi, dok administrativno pripada Bosni i Hercegovini.

2.2. Mezeji

Mezeji su indigeni narod koji je, za vrijeme rimske uprave, naseljavao sjeverozapad Bosne i Hercegovine, tačnije prostor između Grmeča i Kozare, a pod tim imenom su ga identificirali rimski izvori. Ta činjenica ukazuje na to da su Mezeji okosnica istraživanja prostora sjeverozapadne Bosne u antičko doba, što ih dovodi u vezu sa identificiranjem teritorijalne i kulturološke pripadnosti jednoj od dvije provincije kojima su potencijalno pripadali. Sudeći po popisu stanovništva iz I stoljeća, koji prenosi Plinije Stariji, Mezeji su bili podijeljeni na *civitates*¹⁰⁰, imali su 269 dekurija¹⁰¹ i stanovništvo od oko 67 000 ljudi.¹⁰²

⁹⁵ *ILJug* II, 779 = *AE* 1973, 0411

⁹⁶ Škegro, 1999., 109.-110.

⁹⁷ *conductoris ferrariarum Pannoniarum*; *AE* 2006, 01094

⁹⁸ Šaćić, 2016., 92.-93.; *Ibid.*, 2016., 162.

⁹⁹ *CIL* III, 9864a

¹⁰⁰ Arheološki leksikon BiH, Tom I 1988., 108.

¹⁰¹ *petunt in eam iura viribus discriptis in decurias CCCXLII Delmatae, XXV Deuri, CCXXXVIII Ditiones, CCLXVIII Maezei, LII Sardeates. in hoc tractu sunt Burnum, Andetrium, Tribulium, nobilitata proeliis castella. petunt et ex insulis Issaei, Solentini, Separi, Epetini. ab his castella Petuntium, Narestes, Oneum. Narona colonia tertii conventus a Salona LXXX p., adposita cognomins sui fluvio a mari XX p. M. Varro LXXXVIII civitates eo ventitasse auctor est*; *Plin.* III, 142

¹⁰² Bojanovski, 1988.; Mesihović, 2011A., 302.

O Mezejima su pisali Strabon u djelu *Geographia*, Plinije Stariji u *Naturalis Historia*, Klaudije Ptolomej u *Geographike Hyphegesis* i Dion Kasije u *Historia Romana*. Strabon ih spominje kao Panonce, zajedno sa Dicionina, Pirustima i Dezidijatima.¹⁰³ U njegovom slučaju, pitanje pripadnosti Mezeja se više očituje kroz geografsku komponentu nego kroz etničku, zbog nedostatka onomastičkih, toponomastičkih i antropomastičkih elemenata.¹⁰⁴ Za Plinija Starijeg,¹⁰⁵ Ptolomeja i Kasija Diona Mezeji pripadaju provinciji Dalmaciji, u vidu peregrinskih civitas.

Dok ih Ptolomej ubicira na sjever Dalmacije, kao narod koji naseljava prostor iznad Japoda,¹⁰⁶ Dion ih navodi kao učesnike u velikom panonsko-dalmatinskom ustanku gdje ih je 7. godine pobijedio Augustov nećak Germanik.¹⁰⁷ Zajedno sa Japodima, Liburnima i Delmatima, Mezeji su činili četiri najveća civitasa u provinciji Panoniji.¹⁰⁸ Karakalinom (*Caesar Marcus Aurelius Severus Antoninus Pius Augustus*) konstitucijom, 212. godine došlo je do gašenja autonomnih zajednica, poput mezejske peregrinske civitas, te do osnivanja municipalne organizacije.¹⁰⁹

Mezeji su, vjerovatnije, bili skupina srodnih manjih zajednica,¹¹⁰ nego čvrsto povezan politički organizam. Zbližavali su ih porijeklo, rodbinske veze i ekonomski interesi.¹¹¹ Njihov privredni i društveni život se odvijao u političkim i kulturnim centrima, koji su se nalazili na gradinskim naseljima (*castella*, *oppidda*), smještenim na dominantnim položajima iznad rijeka i na rubovima polja. Uprkos tim saznanjima, teško je spoznati potpunu strukturu njihove narodne podjele, jer su konkretni pisani podaci na tu temu veoma rijetki. Antički izvori, u vidu

¹⁰³ Ἔθνη δ' ἐστὶ τῶν Παννονίων Βρεῦκοι καὶ Ἀνδιζήτιοι καὶ Διτίωνες καὶ Πειροῦσται καὶ Μαζαῖοι καὶ Δαισιτιᾶται, ὧν Βάτων ἡγεμών, καὶ ἄλλα ἀσημότερα μικρά, [ᾗ] διατείνει μέχρι Δαλματίας, σχεδὸν δέ τι καὶ Ἀρδιαίων ἰόντι πρὸς νότον• ἅπανα [δ'] ἢ ἀπὸ τοῦ μυ χοῦ τοῦ Ἀδρίου παρήκουσα ὄρεινῃ μέχρι τοῦ Ῥιζονικοῦ κόλπου καὶ τῆς Ἀρδιαίων γῆς ... Μεταξὺ πίπτουσα τῆς τε θαλάττης καὶ τῶν Παννονίων ἐθνῶν. Σχεδὸν δέ τι καὶ ἐντεῦθεν τὴν ἀρχὴν ποιητέον τῆς συνεχοῦς περιουσίας ἀναλαβοῦσι μικρὰ τῶν λεχθέντων πρότερον. Ἐφαμεν δ' ἐν τῇ περιουσίᾳ τῆς Ἰταλίας Ἴστρους εἶναι πρώτους τῆς Ἰλλυρικῆς παραλίας, συνεχεῖς τῇ Ἰταλίᾳ καὶ τοῖς Κάρνοις, καὶ διότι μέχρι Πόλας, Ἰστρικῆς πόλεως, προήγαγον οἱ νῦν ἡγεμόνες τοὺς τῆς Ἰταλίας ὄρους. Οὗτοι μὲν οὖν περὶ ὀκτακοσίους σταδίους εἰσὶν ἀπὸ τοῦ μυχοῦ. Τοσοῦτοι δ' εἰσὶ καὶ ἀπὸ τῆς ἄκρας τῆς πρὸ τῶν Πολῶν ἐπὶ Ἀγκῶνα ἐν δεξιᾷ ἔχοντι τὴν Ἐνετικὴν. Ὁ δὲ πᾶς Ἰστρικὸς παράπλους χίλια τριακόσια. Strab. VII, 5.3

¹⁰⁴ Bojanovski, 1988., 268.-269.;

¹⁰⁵ Mesihović, 2011A., 301.

¹⁰⁶ Ptol. 2, 16, 5

¹⁰⁷ Mesihović, 2011B., 330., fus. 749

¹⁰⁸ Imamović, 1977., 32.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ U prilog toj činjenici ide podatak sa epigrafskog natpisa gdje se spominju zajednice Sapuata i ... matina na mezejskoj teritoriji: *L(ucius) Arruntius / Camil[l]us [S]cri[bo]nia[n]us le[g]at[us] pr[o] / pr(aetore) C(ai) [C]ae[s]aris Au[g]ust[us]i) / Germanici iudicem / dedit M(anium) Coelium 7(centurionem) / leg(ionis) VII inter Sapuates / [et La]matinos ut fines / [rege]ret et terminus p[on]e[re]t) CIL III, 9864a*

¹¹¹ Čović, 1976., 149.

epigrafskih spomenika, spominju samo dvije narodne zajednice: Sapuate (*Sapuates*) i ... matine (*Ae?]matini*) koje je jako teško ubicirati.¹¹²

Zahvaljujući svom geografskom položaju, komunikacijskoj otvorenosti te pitomoj i rudonosnoj zemlji u dolinama rijeka Sane i Japre, Mezeji su dosegli visok stepen razvoja i prije uspostave rimske uprave. Na njihovoj teritoriji je pronađen kovani novac za koji Basler i Imamović smatraju da je proizvod njihovih, domaćih radionica.¹¹³ Ipak, Dušanić je komparativnom analizom novca iz rudarskih rejona u drugim provincijama došao do zaključka da su u pitanju tzv. *anonimni kvadranti* iz doba Domicijana.¹¹⁴

Značajno sjedište metalurgije i rudarstva se nalazilo u Starom Majdanu kod Sanskog Mosta, a kilometar niže od Starog Majdana se nalazila jedna *officinae ferrariae* većih dimenzija i kapaciteta. Cijelo područje Sane i Japre je bilo bogato i manjim rudarskim pogonima u Donjoj Sanici, Kijevu, Sasini, Šehovcima i u Staroj Rijeci.¹¹⁵ U vezu sa rudarskim pogonom u Starom Majdanu je doveden municipij Splonum (*Splaunum, Splaunon*), kao utvrđeni grad Mezeja, ali za tu pretpostavku nema arheoloških ili epigrafskih dokaza. Ta pretpostavka je zasnovana na činjenici da Dion Kasije opisuje Germanikovu opsadu Splonuma, kao i pobjedu nad Mezejima 7. godine. Položaj Starog Majdana ne odgovara ni Dionovom opisu Splonuma, po kojem je on čvrst *oppidum*, za razliku od Starog Majdana koji leži u uskim dolinama potoka Gračanice i Željeznice.¹¹⁶

U odnosu na neke druge narode koji su, u antičko doba, obitavali na ovim prostorima, o Mezejima se ne zna puno. Razlog tome bi mogao biti mali broj natpisa na votivnim i grobnim spomenicima domaćeg stanovništva, čiji se nedostatak opravdava potencijalnom nepismenošću ili manjkom kamena, u predjelima bogatim drvenom građom.¹¹⁷ U mezejskom području se vrlo rijetko nalaze i carski gentliciji *Ulpus, Aelius* i *Aurelius*, a naročito iznenađuje nedostatak Aurelija, zbog toga što su već do tad svi peregrini stekli građanstvo. Bojanovski razlog tome nalazi u materijalnom stanju većine domaćeg stanovništva, te tom analogijom oni nisu imali materijalnu osnovu za podizanje spomenika.¹¹⁸ Srazmjerno tome, pronađen je veliki

¹¹² Bojanovski, 1988., 267.; *CIL* III, 9864a

¹¹³ Basler, 1973., 261.-271.; Imamović, 1977., 32.

¹¹⁴ Dušanić, 1977., 52-94.

¹¹⁵ Arheološki leksikon BiH, Tom 1, 1988., 106.; Bojanovski, 1988., 279.;

¹¹⁶ Dio Cass., LVI, 11.; Bojanovski, 1974., 218.

¹¹⁷ Bojanovski, 1988., 271.

¹¹⁸ *Ibid.*, 273.

broj votivnih, nadgrobnih i počasnih spomenika podignutih od strane stranaca u rudarskim područjima.¹¹⁹

Spomen mezejske etničke zajednice možemo pronaći i izvan matične teritorije. Uglavnom je riječ o epigrafskim spomenicima podignutim u čast mezejskih vojnika (auksilijara) koji su služili daleko od kuće ili o spomenicima podignutim u čast carevima kojima su služili. Jedan od najstarijih takvih spomenika je pronađen u Ljubuškom, na lokalitetu Hardomilje. Riječ je o nadgrobnoj steli¹²⁰, koja nije pronađena *in situ* (7.2., 2.). Stela je ukrašena reljefnim prikazom vojnih zasluga prve belgijske kohorte u kojoj je služio Dasije, Bastarnov sin, mezejskog porijekla. Spomenik je podignut upravo u čast Dasija, koji je petnaest godina u navedenoj kohorti, od strane Valerija Maksima, koji se navodi kao njegov nasljednik. Iako je Dasijev otac, Bastarn, imao germansko porijeklo, evidentno je da se on identificira kao Mezej. Smatra se da je Bastarn naselio mezejsko područje i osnovao bračnu zajednicu sa pripadnicom domaćeg stanovništva, pa se i njihov sin doživljavao takvim. Ovo je jedini spomenik na kojem je riječ o pripadniku mezejske zajednice van matične teritorije, ali i dalje na prostoru današnje Bosne i Hercegovine.

U Solinu, kod Splita, pronađena su dva epigrafska izvora na kojima se spominju Mezeji. Prvi od njih je ujedno i najstariji dokument koji svjedoči o romanizaciji stanovništva sjeverozapadne Bosne (7.2., 4.).¹²¹ Riječ je o vojnoj diplomi, koja je dodijeljena Platoru, Mezeju, sinu Veneta, koji je rimsko građanstvo zaslužio kroz svojih dvadeset i šest ili više godišnjih isplata u vojnoj službi.¹²² Beneficije koje su išle uz rimsko građanstvo su podrazumijevale komad zemlje za život i obrađivanje i mogućnost legalnog ostvarivanja braka. Ova diploma dokazuje da je Mezeje, između ostalih, regrutovao i car Klaudije. Taj podatak je poznat iz činjenice da je Plator završio vojnu službu nakon dvadeset i šest godina, a diploma se datira u 71. godinu.¹²³

Drugi spomenik iz Solina je specifičnog karaktera (7.2., 5.). Riječ je o natpisu u pjesničkoj formi,¹²⁴ koji su podigli Italici, koje je zadesila tužna sudbina smrti djeteta na mezejskom

¹¹⁹ Bojanovski, 1988., 273.

¹²⁰ *ILJug* III, 1927 = *AE* 1913, 0138; Domić Kunić 1988., 90.; Mesihović 2011., 309.; Paškvalin 2012., 95., Grbić, 2012., 124.;

¹²¹ Šačić, 2016., 228.

¹²² *CIL* XVI, 14 = *CIL* III + P. 850 + P. 1959.; Bojanovski, 1988., 269. – 270.; Domić Kunić, 1996., 100.; Mesihović, 2011., 306; Demicheli, 2012., 50.; Grbić, 2014., 125 Šačić., 2016., 225.

¹²³ *Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus*, car od 41. do 54

¹²⁴ *CIL* III, 6383; *carmina epigraphica* (Sanader, Miličević Bradač, Demicheli, 2010., 488., fus. 30)

području. Ovo je jedini spomenik sa spomenom mezejskog imena koji se ne tiče Mezeja u vojnoj službi daleko od kuće.

Jedan ovakav spomenik pronađen je i u Njemačkoj, tačnije u Wiessbadenu (7.2., 8.). I ovaj spomenik je dokaz da su Mezeji imali pripadnike svoje zajednice u vojnoj službi širom Carstva. Sporni Mezej nije dospio do rimskog građanstva, s obzirom da je umro u trideset i petoj godini života. Bio je pripadnik dalmatinske kohorte.¹²⁵

U mjestu Boiano, u Italiji, pronađen je epigrafski spomenik¹²⁶ u vidu počasne ploče u čast cara Vespazijana, podignut od strane Marcela, prefekta *civitas* Mezeja i druge dvije etničke zajednice (7.2., 3.). Značaj ove posvete leži u potvrdi postojanja *civitatis Maezeiorum* kroz spomen njenog prefekta, izvjesnog Marcela, legionara i centuriona XI legije *Claudia pia fidelis*. Ovaj spomenik se datira u I st.

Pobrojani natpisi predstavljaju značajan izvor za praćenje pravno-političkog procesa romanizacije domaćeg stanovništva, tačnije peregrina. Taj proces je bio spontan i usvojen kroz svakodnevni život u matičnom području ili van njega, pod utjecajem službe koja je podražavala rimski način života i kulturu. Osim toga, ovi natpisi ukazuju i na evoluciju mezejskog identiteta pomoću rimskog utjecaja.

¹²⁵ *CIL* XIII, 7581

¹²⁶ *CIL* IX, 2564 = *CIL* III + p. 282; Alföldy, 1965., 58.; Bojanovski, 1988., 61.; Domić Kunić, 2006., 146.; Mesihović, 2011., 304.; Grbić, 2014., 124.; Šačić, 2016., 223.

III. ADMINISTRATIVNO-PRAVNO UREĐENJE RUDARSKOG DISTRIKTA SJEVEROZAPADNE BOSNE

Mezejski teritorij, bogat željeznom rudom, prošao je kroz nekoliko različitih vrsta upravnog uređenja. Prvobitno formirane *peregrine civitas*¹²⁷ dospjele su pod upravu vojnog prefekta tokom prvog stoljeća. Dokaz tome je i epigrafski spomenik iz Boiana u Italiji, na kojem se spominje prefekt *civitas* Mezeja sa titulom legionara i centuriona.¹²⁸ Postojanje vojnog prefekta podrazumijeva da je određena zajednica pripadala vojnoj teritoriji.¹²⁹

Za vrijeme Vespazijana (69.-79.) je došlo do formiranja municipalne uprave što je dovelo do promjene u organizaciji mezejskih zajednica.¹³⁰ Jedna od većih promjena je formiranje *territorium metalli*, prilikom čega je jedan dio mezejskih zajednica pripao *ager publicus* i vjerovatno, provinciji Panoniji, a ostatak zajednica pri *municipium Baloie* ostao je u Dalmaciji.¹³¹

Svaki rudarski distrikt (*territorium metalli*) je bio javno dobro, ali uslijed njihovog ekonomskog značaja za Carstvo dodjeljivano im je rukovodstvo u vidu carskih namjesnika. Rudarskom distriktu, kao javnom dobru su, osim ruda, pripadale i šume, polja te sva druga prirodna bogatstva na teritoriji distrikta, koji je bio dio carskog fiska.¹³² Postojanje rudarskih i metalurških pogona na jednom prostoru, za vrijeme rimske uprave, podrazumijevalo je i rimski sistem organizacije i administracije istih, što je značilo da su granice određenog rudarskog distrikta imale primat nad provincijalnim granicama po pitanju administracije.¹³³

Jedno od najznačajnijih dostignuća rimske administracije, u današnjoj sjeverozapadnoj Bosni, su veliki pogoni za proizvodnju željeza sa rudnicima i talionicama na Japri, oko Ljubije, u Šehovcima te Starom Majdanu na Sani.¹³⁴ Njihov značaj se ogleda u ekonomskoj isplativosti s obzirom na to da su bili dio carskog fiska. Prvi numizmatički natpisi o aktivnosti rudnika na Japri potječu sa kraja I st., a datiraju se u doba careva Nerve, Trajana i Hadrijana. Riječ je o osamnaest kovanica, od kojih je dvanaest iskovano u jednom kalupu te se pretpostavlja da nisu

¹²⁷ Bojanovski, 1974a, 115., 266.

¹²⁸ *CIL* XIII, 7581

¹²⁹ Bojanovski, 1988., 267.

¹³⁰ Bojanovski, 1988., 349.

¹³¹ Šačić, 2016., 166., fus. 543.

¹³² Šačić, 2016., 166.

¹³³ Dušanić, 1980., 8.-15.

¹³⁴ Bojanovski, 1983., 119.

korištene i da su iskovane na lokalitetu. Na njima se nalazi legenda *metalla Ulpiana Delm* ili *metalla Delm*.¹³⁵

Na osnovu jednog epigrafskog natpisa iz II st., sa prostora današnje Austrije, tadašnje provincije Norik,¹³⁶ može se zaključiti da su rudnici željeza, a uz njih i talionice, u II stoljeću pripadale državi, a ona ih je davala u najam privatnim zakupnicima. Spomenik je podignut u čast *Isis Noreia* od strane rudarskog prokuratora Kvinta Septueja Valensa za zdravlje Kvinta Septueja Klementisa, zakupnika rudnika željeza Norika, Panonije i Dalmacije. Osim za zdravlje zakupnika, spomenik je podignut i za Tiberija Klaudija Heraklea i Gneja Oktavijana Sekunda, prokurore kao što je bio i dedikant. Pojam *conductor* se prevodi kao zakupnik i ovo je najstariji spomenik koji se dovodi u vezu sa sjeverozapadnim rudarskim distriktom u kontekstu uprave.¹³⁷ U slučaju iz Norika, riječ je o krupnom zakupniku, tzv. *conductor* koji je držao u zakupu rudnike triju provincija Panonije, Dalmacije i Norika. U taj zakup spadaju i rudnici u porječju Sane i Japre.¹³⁸ Svi veliki zakupnici su imali pravo korištenja rudnika u periodu od pet godina, te su pola profita dostavljali u carski *fisk*.¹³⁹ Osim zakupnika, na spomeniku je riječ i o tri *procurator*-a, od kojih je jedan, sasvim sigurno, imao u svojoj nadležnosti i sjeverozapadni rudarski distrikt, koji je administrativno pripadao *ferrariae Pannonicae*.¹⁴⁰ Po Dušaniću, tokom II stoljeća, japranski rudnici su pripadali upravi *ferrariae Pannonicae*, a sanski *ferrariae Dalmaticae*, te on smatra da tokom III stoljeća ova dva areala dolaze pod jedinstvenu upravu panonske administrativne jedinice.¹⁴¹ Za razliku od Dušanića, Šaćić smatra da se uprava *ferrariae Dalmaticae* odnosi na rudnike željeza u srednjobosanskom bazenu, koje je tokom dvadesetog stoljeća istraživao Esad Pašalić,¹⁴² što ima jače uporište jer se sanski i japranski rudnici ubiciraju na jedno homogeno i veoma malo područje, te njihova inicijalna administrativna razdvojenost nije ekonomski isplativa, dok su geografski i kulturološki odvojeni od srednjobosanskog bazena.

¹³⁵ Sergejevski, 1963., 92.; Basler, 1973., 261-269.; Basler, 1977., 162-163., 170.; Basler, 1999., 92.

¹³⁶ *Isidi Norei(ae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / pro salute / Q(uinti) Septuei⁵ / Clementis / con(ductoris) fer(rariarum) N(oricarum) P(annoniarum) D(almatarum) / et Ti(beri) Cl(audi) Heraclae¹⁰ / et Cn(aei) Octa(vi) Secundi / pro(curatorum) fer(rariarum) Q(uintus) Septueius / Valens pro(curator) ferr(ariarum) (CIL III, 4809).*

¹³⁷ Sergejevski, 1963., 93.

¹³⁸ Sergejevski, 1963., 93.; Dušanić, 1977., 82-83.; Bojanovski, 1982., 108.; Bojanovski, 1988., 276.; Bojanovski, 1999., 142.; Škegro, 1999., 103-104.

¹³⁹ Šaćić, 2016., 169., fus. 565

¹⁴⁰ Ibid., 170.

¹⁴¹ Dušanić, 1977., 83-84.

¹⁴² Pašalić, 1954., 54.; Šaćić, 2016., 170.

U drugoj polovini II stoljeća, u periodu između 161. i 169. godine¹⁴³, za vrijeme vladavine Marka Aurelija (161.-180.), došlo je do ujedinjena rudarske uprave (*metalla Pannonicorum et Delmaticorum*), neovisno o sirovini koju su davali, dok je na njihovo čelo postavljen carski namjesnik (*procuratores metallorum*). Mogući razlog tome su ratovi protiv Markomana i preusmjerenje fokusa na rudnike srebra koji su pomagali u finansiranju istih. Sjedište uprave postala je Domavija, koja je do tad tu svrhu imala samo za rudnike srebra provincije Dalmacije.¹⁴⁴ Kao prvi carski namjesnik spominje se Tit Klaudije Prokul Kornelijan, na spomeniku iz Alžira (Lambezis).¹⁴⁵ Njegov potencijalni nasljednik mogao je biti rimski vitez koji se spominje na epigrafskom natpisu pronađenom u mjestu Kamen kod Glamoča.¹⁴⁶ U prilog teoriji da se administrativno središte svih rudnika Panonije i Dalmacije nalazilo u Domaviji ide i natpis sa spomenika posvećenom Luciju Domiciju Erotu, sa titulom *procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*.¹⁴⁷ Na istom spomeniku se spominje i Marko Aurelije Rustik, za kojeg Škegro smatra da je jedan od upravitelja ujedinjenih rudnika Panonije i Dalmacije, a to opravdava činjenicom da je imao visok platni razred (*ducenaris*) i tim što je boravio u Domaviji.¹⁴⁸ S tom teorijom se u određenoj mjeri slaže i Veletovac, po kojem je Erot posljednji upravitelj ujedinjenih rudnika, a njegov prijatelj Rustik prvi prokurator izdvojenih rudnika srebra u provincijama Dalmaciji i Panoniji.¹⁴⁹

Na vlast nakon Marka Aurelija dolazi njegov sin Komod. Zajedno su vladali od 177. do 180., da bi on nastavio samostalnu vladavinu do 192. Za vrijeme Komodove vladavine u Domaviji se opet javljaju carski prokurator za rudnike srebra *procurator argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*,¹⁵⁰ što iz njihove nadležnosti isključuje rudnike željeza, koji su opet dati u najam zakupnicima.¹⁵¹ Prvi i jedini epigrafski spomenik, koji je pronađen na prostoru sjeverozapadne Bosne, na kojem se spominje zakupnik, odnosi se na Gaja Julija

¹⁴³ Veletovac, 2014., 115.

¹⁴⁴ Dušanić, 1980., 49.; Hirt, 2010., 139.; Veletovac, 2014., 114.; Šajin, 2014., 112.

¹⁴⁵ *Ti(berio) Cl(audio) Proculo / Corneliano / praef(ecto) coh(ortis) II Bra(carum) / trib(un)o coh(ortis) mil(iariae) Ael(iae) 5/ Dacor(um) praef(ectus) al(ae) / Sulpiciae procur(ator) / provinc(iae) Syriae / ad rationes putandas / procur(ator) metal(li) Pannonic(or)um 10/ et Dalmaticorum procur(ator) / kalend(arii) Vegetiani Hisp(aniae) / item ad dilectum cum / Iulio Vero per / Italiam tironum 15/ II leg(ionis) Italicae / procur(ator) regionis / Thevestinae / procur(ator) IIII p(ublicae) A(fr)icae / Inventus 20/ Aug(usti) lib(ertus) tabul(arius) / [[leg(ionis) III]] Aug(ustae) (AE 1956, 0123 = AE 1991, 1691 = AE 1992, 1866)*

¹⁴⁶ *ILug* III, 1655; Bojanovski, 1988., 235., nap. 18; Škegro, 1999., 78., 96.

¹⁴⁷ *CIL* III, 08361. (B) = *CIL* III, 12721. (B); Bojanovski, 1981., 180.; Bojanovski, 1982., 103.; Škegro, 1998., 97., nap. 37; Mesihović, 2011c, 164. – 165.; Šaćić, 2016., 291. – 293.

¹⁴⁸ Škegro, 1998., 97. – 98.

¹⁴⁹ Veletovac, 2014., 115.

¹⁵⁰ *CIL* III, 6575 = *CIL* III, 7127; Škegro, 1999., 81.; Hirt, 2010., 135.

¹⁵¹ Dušanić, 1977., 88.; Škegro, 1999., 103.

Agatopa.¹⁵² Riječ je o votivnoj ari, podignutoj u čast boginje *Terra Mater*, za zdravlje navedenog zakupnika od strane Kalimorfa, nadglednika (*villicus*) tokom konzulata Mucijana i Fabijana (7.1.1., 2.). Ara je pronađena na lokalitetu Brdo u Ljubiji kod Prijedora. Spomenik je datiran u 201. godinu, sami početak vladavine Septimija Severa, koji je usvojio upravni sistem svog prethodnika. U periodu između 201. i 209. godine došlo je do promjene u upravi ferarija, pa tako konduktore zamjenjuju carski povjerenici *procurates Augusti*,¹⁵³ dok je uprava u Mursi.

Gaj Julije Agatop, bogati zakupnik, orijentalnog porijekla, se spominje i na jednom spomeniku iz Murse,¹⁵⁴ kao zakupnik panonskih rudnika željeza. Ova dva spomenika su datirana u isti period.¹⁵⁵ Sudeći po tome, lako je zaključiti da su sjeverobosanski rudnici željeza pripadali Panoniji. Kao i Agatop, dedikant spomenika, Kalimorf, nadglednik, je bio orijentalnog porijekla. Ovo nije prvi spomen imena Kalimorf na natpisima iz sjeverozapadne Bosne. Na epigrafskom spomeniku koji se datira na kraj II i početak III stoljeća, spominje se Kalimorf, kao rob u ulozi rizničara (7.1.1., 1.).¹⁵⁶ U ovom slučaju, ako je riječ o istoj osobi, Kalimorf je mogao napredovao do funkcije nadglednika, što bi podrazumijevalo da je bio podređen Agatopu, koji je vrlo vjerovatno boravio u Mursi, upravnom središtu.¹⁵⁷ Spomenik je posvećen boginji *Terra Mater* sa završnom formulom *a. d. XI Kal. Maias* (21. april), kao i na ostalim spomenicima, podignutim u čast Majke Zemlje, sa prostora Ljubije, što se posmatra kao proslava organiziranja rudarskog bazena Sane i Japre u *metalla publica*¹⁵⁸ tj. *territorium metalli*.¹⁵⁹

Osam godina poslije, također 21. aprila, podignut je još jedan spomenik posvećen *Terra Mater*.¹⁶⁰ Na ovom spomeniku, kao dedikant, prvi put na području sjeverozapadnog rudarskog areala, spominje se carski namjesnik za rudnike željeza *procurator Augustorum* (7.1.1., 3.).¹⁶¹ U njegovoj službi je bio carski nadglednik, Kalimorf. S obzirom na kratak period između podizanja ova dva spomenika, moguće je da je to bio isti Kalimorf. Nema sumnje da je u periodu između podizanja navedena dva spomenika, došlo do promjene u upravi rudnika, te da

¹⁵² *ILJug* II, 779 = *AE* 1973, 00411

¹⁵³ *ILJug* II, 766; *ILJug* I, 158 = *AE* 1958, 0064; *ILJug* II, 781 = *AE* 1973, 0414; Bojanovski, 1999., 143.;

¹⁵⁴ *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / [p]ro salute / C(ai) Iul(i) Agatho-/pi c(onductoris) f(errariarum) Panno⁵-niar(um) itemq(ue) / provinciar(um) / transmarinar(um) / Gamicus arc(arius) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (*AE* 2006, 0109)

¹⁵⁵ Škegro, 1999., 109. – 110.

¹⁵⁶ *ILJug* II, 765

¹⁵⁷ Šaćić, 2016., 171., fus. 575

¹⁵⁸ Imamović, 1977., 186.

¹⁵⁹ Šaćić, 2016., 193.

¹⁶⁰ Mesihović, 2011., 334.

¹⁶¹ Bojanovski, 1982., 109.; Bojanovski, 1999., 143.; Škegro, 1999., 113.;

su oni iz zakupa prešli pod carsku upravu,¹⁶² čemu su dokaz epigrafski natpisi na kojima se nakon 209. godine umjesto konduktora (zakupaca) pojavljuju carski upravitelji (*procuratores Augusti*).¹⁶³ Carski namjesnik bio je na čelu uprave rudnika, nazvane *officium*, sa hijerarhijski uređenim sistemom sa svojevrsnim inženjerima i fizičkim radnicima. Postoji još nekoliko spomenika sa ovog prostora koji pominju pojam *officium* uz određene titule koje bi trebalo da su nosile i različita zaduženja.¹⁶⁴

U periodu između 211. i 217. godine podignut je spomenik u čast cara Karakale od strane carskog namjesnika (*procurator*) Julijana (7.1.1., 4.).¹⁶⁵ Specifičnost ovog spomenika se ogleda u spomenu dva nadglednika (*vilicus*) za koje se može pretpostaviti da je jedan bio odgovoran za rudnike iz doline Japre, a drugi iz doline Sane. Komparacija se može pronaći u jednom natpisu iz Domavije gdje se spominje Marko Aurelije Rustik kao prokurator dva rudarska bazena. To bi značilo da je njima nadređeni, namjesnik Julijan, pod svojom ovlasti imao dva rudarska distrikta u jednom *ager publicus*.¹⁶⁶ Takvi namjesnici nose titulu *ducenarius*, što ovdje nije slučaj, pa je moguće da je jedan rudarski bazen imao više nadglednika sa različitim zaduženjima.¹⁶⁷

Nakon preuzimanja vlasti od strane Aleksandra Severa, na epigrafskim spomenicima sjeverozapadne Bosne, dužnost *vilicus*-a se tumači carskom dužnošću.¹⁶⁸ Postoje dva moguća objašnjenja za tu promjenu, od kojih je jedno potpuna formalnost i nema administrativno niti pravno utemeljenje, dok se drugo odnosi na viši status nadglednika u doba Aleksandra Severa, u odnosu na njegove prethodnike.¹⁶⁹ *Vilicus* je jedna od tri titule, vezane za rudarsko-metaluršku djelatnost, koja se javlja u ovom predjelu i to u tri forme: *vilicus*, *vilicus ferrariarum*, te *vilicus officinarum ferrariarum*.¹⁷⁰ Iako se, za razliku od *conductor* i *procurator*, ova titula odnosi na robove i oslobođenike, jasno je da su oni imali značajnu ulogu u tom kompleksu.

¹⁶² Šačić, 2016., 196.

¹⁶³ *ILJug* II, 766; *ILJug* I, 158 = *AE* 1958, 0064; *ILJug* II, 781 = *AE* 1973, 0414; Bojanovski, 1999., 143.;

¹⁶⁴ *CIL* III, 13239 = *ILJug* I, 162. = *AE* 1958, p. 21 s. n. 65; *ILJug* II, 781 = *AE* 1973, 0414. (B)

¹⁶⁵ *ILJug* II, 778 = *AE* 1973, 00412

¹⁶⁶ Šačić, 2016., 201.

¹⁶⁷ *Ibid.*

¹⁶⁸ *ILJug* II, 780 = *AE* 1973, 0413; *ILJug* I, 158. (B) = *AE* 1958, 0064; *ILJug* II, 781 = *AE* 1973, 0414;

¹⁶⁹ Šačić, 2016., 203.

¹⁷⁰ *ILJug* II, 779 = *AE* 1973, 0411; *ILJug* I, 157. = *AE* 1958, 0063; *AE* 1973, 0412. = *ILJug* II, 778; *ILJug* II, 780 = *AE* 1973, 0413; *ILJug* I, 158. (B) = *AE* 1958, 0064; *ILJug* II, 781 = *AE* 1973, 0414; *CIL* III, 13240 = *ILJug* I, 161 = *AE* 1958, p. 21 s. n. 65; *CIL* III, 13239 = *ILJug* I, 162. = *AE* 1958, p. 21 s. n. 65.

Spomenik iz Ljubije posvećen *Terra Mater* za zdravlje cara Aleksandra Severa i njegove supruge je ujedno i posljednji spomenik, u ovom arealu, koji podrazumijeva oslobođenički status carskog namjesnika. Na narednim spomenicima oni pripadaju viteškom redu, *equites*, tzv. *vir egregius*¹⁷¹, što bi u slobodnom prijevodu značilo eminentni čovjek ili gospodin. To je bio jedan od nižih činova viteškog reda.

Prvi spomenik podignut pod upravom *vir egregius*-a kao carskog namjesnika (prokuratora) potječe iz 228. godine i podignut je za zdravlje cara Aleksandra Severa i njegove majke (7.1.1., 6.). Pojava nove titule u formuli spomenika ukazuje na promjenu u razvoju uprave carskih rudarskih pogona u sjeverozapadnoj Bosni.¹⁷² Ovakva reforma je rađena po uzoru na upravu rudnika srebra u Domaviji.¹⁷³ Još jedna administrativno-pravna promjena može se uočiti na primjeru navedenog spomenika. Riječ je o Heoliodoru, prvom *vilicus officinae ferrariae*, koji je u svojoj nadležnosti imao postrojenje za obradu željezne rude, u odnosu na ranije *vilicus*-e kojima je dodijeljena dužnost nadglednika cijelog rudarskog areala.¹⁷⁴ Pojam *officinae ferrariae*, odnosi se na postrojenje za obradu željezne rude, ali nisu poznati dijelovi procesa koji su prolazili kroz njega.¹⁷⁵ U nauci postoji i mišljenje da se pojam *officinae ferrariae* odnosi na metaluršku radionicu.¹⁷⁶ Dušanić je konkretno diferencirao pojmove *vilicus ferrariarum* i *vilicus officinarum ferrariarum*, pa je prvi nadgledao prihode, a drugi proizvodnju. U ovom slučaju *vilicus* i *vilicus ferrariarum* imaju izjednačenu funkciju koja je nadređena *villicus officinarum ferrariarum*.¹⁷⁷

Izuzev navedenih titula, vjerovatno je postojao još niz različitih funkcija koje su obavljane u rudarskom pogonu sjeverozapadnog rudarskog areala. Ponegdje, ti radnici su se organizirali u sindikalne skupine pod nazivom *collegium* i kao takvi su podizali spomenike.¹⁷⁸ Na prostoru Bosne i Hercegovine postoje svega tri spomenika sa pojavom navedenih skupina, a sva tri su pronađena u dolini Sane.

Osim pojedinačnih dedikanata, najčešće u vidu *vilicusa*, posvete određenim božanstvima, podizala su radnička udruženja čiji nazivi u izvjesnoj mjeri osvjetljavaju enigmu koju predstavlja problem posvete određenim božanstvima. Tako, određeni kolegij(i), posredstvom

¹⁷¹ *ILJug* I, 158. (B) = *AE* 1958, 0064; *CIL* III, 13240 (B) = *ILJug* I, 161 = *AE* 1958, p. 21 s. n. 65 (B)

¹⁷² *ILJug* I, 158 = *AE* 1958, 0064

¹⁷³ *CIL* III, 12734 = *AE* 1893, 130; *CIL* III, 8361 = *CIL* III, 12721; *CIL* III, 8360 = *CIL* III, 12720b;

¹⁷⁴ Dušanić, 1977, 85.

¹⁷⁵ Bojanovski, 1999., 143.

¹⁷⁶ Sergejevski, 1963, 96; Škegro, 1999, 114.

¹⁷⁷ Dušanić, 1977., 84.-85.

¹⁷⁸ *ILJug* II, 775; *ILJug* II, 776; *ILJug* II, 777

predstavnik (vilicus) podižu spomenike posvećene Nemezi Pii (7.1.1., 11.) i Sedatu (7.1.1., 12. i 13.), u čast kolegija i nadglednika.¹⁷⁹ Činjenica da ispred kolegija spomenike podižu vilicus ukazuje na vezu države i tih radničkih udruženja. U tom kontekstu se javlja i pojam corpus, koji se tumači kao sinonim za collegium¹⁸⁰ ili kao skup kolegija.¹⁸¹ Postoji i druga teorija po kojoj su corpus i collegium udruženja malih poduzetnika.¹⁸² Prvoj teoriji ide u prilog kontekst samog spomenika i pripadajućeg mu natpisa, pa bi corpus predstavljao opći pojam za collegium. U ovom slučaju, to se odnosi na udruženje rudarskih radnika, koji se mogu uporediti sa srednjovjekovnim udruženjima radnika ili esnafima, koji su posjedovali određen utjecaj.¹⁸³ Širom Carstva, postojala su tri udruženja kolegijuma: collegium fabrum, collegium centonariorum i collegium dendrophorum. Prvo udruženje je okupljalo industrijske zanate, drugo je bilo vatrogasnog karaktera, a treće drvodjeljskog.¹⁸⁴ Ova tri udruženja su uglavnom djelovala zajedno, pa su na epigrafskim natpisima često prisutni collegium fabrum et centonariorum, čija je zaštitnica bila Nemeza.¹⁸⁵ Kolegiji su mogli imati ulogu modernih sindikata koji imaju svrhu udruživanja radnika zbog njihove vlastite i opće koristi. Svako sindikalno udruženje ima svoje predstavnike, kao što su ih imali i kolegiji te mogu surađivati sa udruženjima drugih zvanja i zanimanja da bi njihove akcije bile efikasnije.

Kao izvorno grčko božanstvo, prisutna u svim slojevima društva Nemeza je, u grčkom društvu, obožavana kao boginja svemirskog balansa te se svaka promjena života u svijetu vezala za nju.¹⁸⁶ U vrijeme Carstva su je cijenili vojnici jer se smatralo da donosi sreću na bojnopolju, a samim tim su je usvojili gladijatori i oslobođenici.¹⁸⁷ Na području Starog Majdana pronađen je jedan votivni spomenik posvećen Nemezi koji ukazuje na to da su je, na našem području, cijenila i privredna društva,¹⁸⁸ a karakteristična je za područja koja obiluju teškim fizičkim radom, gdje je obitavalo oslobođeničko stanovništvo orijentalnog porijekla.¹⁸⁹

Osim ovog, postoje još dva spomena collegium-a na spomenicima sansko-japranskog rudarskog areala.¹⁹⁰ Oba spomenika su posvećena Sedatu i imaju skoro identičnu formulu

¹⁷⁹ *ILJug II*, 775; *ILJug II*, 776; *ILJug II*, 777;

¹⁸⁰ Dušanić, 1977., 85., fus. 520.

¹⁸¹ Dušanić, 1977., 520., fus. 209; Bojanovski, 1983., 126.

¹⁸² Škegro, 1999., 118.

¹⁸³ Bojanovski, 1983., 126.; Bojanovski, 1988., 280.

¹⁸⁴ Paškvalin, 1970., 26. fus. 74; fus. 75.

¹⁸⁵ Paškvalin, 1970., 26.; Imamović, 1977., 224.

¹⁸⁶ Imamović, 1977., 224.

¹⁸⁷ Ibid.

¹⁸⁸ *ILJug II*, 775

¹⁸⁹ Medini, 1982., 83.

¹⁹⁰ *ILJug II*, 776, *ILJug II*, 777

natpisa, izuzev što je na jednom od njih titula *vilicus* uklesana u skraćenoj formi, *vil.*¹⁹¹ Ova razlika je dovela do drugačijeg čitanja natpisa u kojem spomenik podižu kolegij i građani.¹⁹² Civilno građanstvo se ne uklapa u ovaj kontekst natpisa, jer nije pripadalo zajednici radnika u rudnicima i pogonima, a *officinae ferrariae* su bile administrativno neovisne od mjesta u kojem su djelovale.¹⁹³

Kako je Sedat, u nauci, donekle nepoznato božanstvo bez pripadajućeg ekvivalenta u poznatim panteonima, opće prihvaćena teorija je da je lokalnog karaktera. Pojam lokalnog se izjednačava sa panonskim, što bi išlo u prilog teoriji da ovaj distrikt pripada toj provinciji, ako ne administrativno, onda kroz duhovnu kulturu, te da je lokalno stanovništvo radilo u pogonu.¹⁹⁴ Njegova najčešća *interpretatio romana* je Vulkan,¹⁹⁵ božanstvo vatre, kovanja i metalurgije. Sudeći po *nomen gentilicium* nadglednika, za čije zdravlje je posvećen ovaj spomenik, u ovom slučaju se radi o domaćem stanovništvu koje je preuzelo carski *nomen Aurelius*, jedan od najpopularnijih među domaćim stanovništvom sa rimskim građanstvom nakon uspostave *Constitutio Antoniniana*.¹⁹⁶

Navedena tri spomenika, podignuta od strane kolegija, odnose se na carske nadglednike što ukazuje na vezu između rimske vlasti i tih radničkih udruženja, koja su djelovala u Starom Majdanu. Ako je teorija da je nadglednik Januariju iz Starog Majdana isti onaj koji je podigao spomenik *Terra Mater* u Ljubiji,¹⁹⁷ postoji mogućnost da su ove dvije mikroregije bile pod jednakom administrativnom upravom, tj. da su pripadale istovjetnom *territorium metalli*.¹⁹⁸

Collegium je, u širem smislu predstavljao pravno lice i s tim je imao sva prava istog. Imao je i svog predstavnika, a njegovi pripadnici su uživali određena prava i povlastice. Šačić smatra da se pojava ovog udruženja veže za nedostatak dokazanog municipija na određenom području, s obzirom da na području Domavije, gdje je municipalna prisutnost utvrđena, ne postoje pisani dokazi o postojanju takvih udruženja.¹⁹⁹ Iako je dolina rijeke Sane, zahvaljujući ogromnoj koncentraciji željezne rude, poznato rudarsko područje,²⁰⁰ u njoj se ne nalaze impozantna

¹⁹¹ *ILJug* II, 776

¹⁹² Paškvalin, 1969., 166.

¹⁹³ Sergejevski, 1963., 88.; Bojanovski, 1999, 163.;

¹⁹⁴ Škegro, 1999, 118.

¹⁹⁵ Paškvalin, 1970., 25.; Imamović, 1977., 103.; Bojanovski, 1988., 371.; Dušanić, 1999., 676.;

¹⁹⁶ Šačić, 2016., 180.

¹⁹⁷ *AE* 1973, 0412. = *ILJug* II, 778

¹⁹⁸ Šačić, 2016., 178., fus. 599.

¹⁹⁹ Šačić, 2016., 178.-179.

²⁰⁰ Pašalić, 1960., 12

naselja, kao u drugim, rudno bogatim, dijelovima provincija Dalmacije i Panonije.²⁰¹ Za ovaj predio su karakteristična mala privremena rudarska sela. Razlog tome su brojni manji rudnici, smješteni na prostranom području. Rudarska okna su se s vremena na vrijeme izmještala, te nije bilo razloga ni mogućnosti za izgradnju trajnih i većih aglomeracija.²⁰² Kada je riječ o upravi rudarskih pogona, epigrafski nalazi govore o velikim razlikama u upravljanju u pogonima industrije srebra u odnosu na pogone industrije željeza. S obzirom na to da su pojedini pogoni bili maleni oni su izdavani sitnim zakupcima.²⁰³

Sva božanstva, izuzev Sedata, u čiju čast su podignuti epigrafski spomenici na teritoriji sjeverozapadnog *territorium metalli* imaju grčko-orijentalnu provenijenciju. Posljedično tome, te spomenike su podizali rudarski službenici istovjetnog porijekla. Najveći broj ovih posveta, odnosi se na boginju *Terra Mater*. Iako iskonski nije rudarsko božanstvo, u ovom području joj često pripisuju tu ulogu,²⁰⁴ jer je bila vezana za sva zemljina bogatstva, pa tako i rudu. Ipak, ona se ne javlja u drugim bosanskohercegovačkim *territorium metalli*, pa je njena uloga na ovom području još značajnija. Kako su joj posvete podizane 21. aprila, na rođendan Rima, od strane carskih službenika, u čast carskih službenika, smatra se jednim od službenih carskih božanstava.²⁰⁵ Po Dušaniću, ovaj datum je vezan za *Fordicidia*, festival koji slavi rimsku boginju Zemlje, *Tellus*, koja je ekvivalent *Terra Mater*.²⁰⁶

U sjeverozapadnom *territorium metalli*, pronađena je jedna posveta striktno religijskog karaktera, za razliku od ranije navedenih. Radi se o reljefnoj ari posvećenoj Jupiteru Dolihenu i Kastorima od strane sveštenika dolihenskog kulta (7.1.1., 15.).²⁰⁷ Dolihen je sirijsko božanstvo, izjednačeno sa rimskim Jupiterom, a formula *ubi ferrum nascitur*, tj. *ubi ferrum exoritur* koja se nalazi na pojedinim zavjetnim spomenicima ovog božanstva upućuje na to da su ga poštovali rudari i metalurzi, zajedno sa Kastorima.²⁰⁸ Medini smatra da je Kastor

²⁰¹ Pašalić, 1984., 215

²⁰² Ibid., 217.

²⁰³ Pašalić, 1984., 218.

²⁰⁴ Imamović, 1977., 187.; Sanader smatra da je kult *Terra Mater* u sjeverozapadnom rudarskom području vezan za njenu popularnost na afričkom kontinentu odakle je Septimije Sever, za vrijeme čije vladavine je bila izuzetno popularna, te su se vjerovatno praktikanti njenog kulta naselili sa tog područja i poistovijetili je sa profitabilnom djelatnošću na ovom prostoru. (Sanader, 1996., 127.)

²⁰⁵ *AE* 1910, 0172; *CIL* III, 06313 = *CIL* III, 8333 = *ILJug* I, 0076; *AE* 1986, 0591 = *AE* 1995, 1273; *AE* 1982, 0829; *AE* 1967, 0388 = *AE* 1957, 0273 = *AE* 1930, 0010; *AE* 1990, 0844; *CIL* III, 1152; *CIL* III, 1599; *AE* 1993, 1332 = *AE* 1992, 1469; *AE* 2003, 1509; *AE* 2004, 1201, *CIL* III, 1555 = *CIL* III, 12594; *CIL* III, 1284 = *CIL* III, 1285.

²⁰⁶ Dušanić, 1980., 13.

²⁰⁷ *ILJug* II, 764 = *AE* 1968, 0415

²⁰⁸ Bojanovski, 1988., 275.

božanstvo koje bi rudare čuvalo od zemljotresa, a kako se našlo na takvom području, njegova uloga je bila i više nego poželjna.²⁰⁹

Pojedini epigrafski spomenici sa prostora sjeverozapadne Bosne daju izvrstan temelj za praćenje hronološkog slijeda razvoja rudarskog distrikta u sjeverozapadnoj Bosni u odnosu na istočnorudarski bosanski areal. Natpis iz Norika, iz prve polovine II stoljeća, koji se vezuje za spomenike sa ovog prostora ukazuje na činjenicu da su rudnici željeza u tom periodu bili u privatnom zakupu. Zakupnik iz Norika je pod svojom nadležnošću imao rudnike željeza provincija Norik, Panonije i Dalmacije, a svaka od njih je imala svog upravitelja. Tako je bilo do vremena Marka Aurelija kada su svi rudnici Panonije i Dalmacije, neovisno od vrste sirovine, prešli pod zajedničku upravu prokuratora kojem je središte bilo u Domaviji. U prilog toj činjenici idu nalazi epigrafskih spomenika gdje se spominju zajednički prokurator rudnika ove dvije provincije. Pojavom epigrafskih natpisa, iz Komodovog vremena, na kojima se spominju samo prokurator srebreni, postaje jasno da su se rudnici željeza odvojili od rudnika srebra, te su opet izdavani u zakup privatnim zakupnicima. Tokom vladavine Septimija Severa uspostavljena je državna kontrola nad rudnicima željeza, te su oni postali dio carskog fiska. Ovaj put nisu ujedinjeni sa rudnicima srebra i njihova uprava se nalazila u Mursi.

²⁰⁹ Medini, 1982., 79.

IV. RUDARSKA NASELJA I KOMUNIKACIJE U SJEVEROZAPADNOJ BOSNI

Kako u moderno, tako i u antičko doba, u mjestima gdje se razvijaju industrija i privreda, dolazi do ekspanzije naselja. Njihov razvoj uvjetuje veću potražnju radne snage, pa ih naseljava stanovništvo raznolikih socijalnih i etničkih pozadina što čini šaroliku etnografsku sliku. Shodno tome, u rudarskom distriktu sjeverozapadne Bosne, na epigrafskim spomenicima se mogu pronaći imena doseljenika italskog, grčkog ili orijentalnog porijekla.

Sudeći po velikom broju utvrda²¹⁰ i naselja, povezanih lokalnim cestama i putevima, dolina rijeke Sane je bila gusto naseljena. Već kod samog izvora rijeke, u mjestu Donja Pecka, pronađen je veliki broj ulomaka rimske opeke i građevinskog materijala.²¹¹ Pronalazak jednog miljokaza u blizini Donje Pecke naveo je istraživače da tu ubiciraju putnu stanicu *Sarnade*.²¹² Iako je ova dolina, zahvaljujući velikoj koncentraciji željezne rude, poznato rudarsko područje²¹³, u njoj se nisu nalazila imponantna naselja, kao u drugim, rudno bogatim, dijelovima Provincija,²¹⁴ nego mala rudarska sela. Uprkos tome što velika naselja nisu bila prisutna dolinom Sane je prolazila rimska cesta koja je služila kao strateški važna veza Salone i Burnuma sa Siscijom. Njenu izgradnju je započeo Dolabela²¹⁵, a završio Klaudije (41.-54.), dok je cijelo područje imalo razvijenu gustu mrežu puteva.²¹⁶

4.1. Putevi

O Dolabelinom zadatku izgradnje puteva u Iliriku svjedoče epigrafski natpisi iz Solina.²¹⁷ Na njima je navedeno pet rimskih cesta koje su se granale iz Salone, na sjever, prema

²¹⁰ Antičke utvrde, u dolini rijeke Sane, pronađene su na lokalitetima Gornji Budelj (Ključ, Sanica), Sanica, Kljevci, Briševo, Zecovi (Čremošnik, 1990., 355.-364.)

²¹¹ Radimsky, 1891., 432.

²¹² Radimsky, 1891., 432.; Bojanovski, 1974., 229.; Bojanovski, 1988., 284.;

²¹³ Pašalić, 1960., 12.

²¹⁴ Pašalić, 1984., 215.

²¹⁵ *Publius Cornelius Dolabella*, konzul, te namjesnik Gornjeg Ilirika (provincije Dalmacije) od 14. do 20. god. n. e. (Mesihović, 2010., 99. – 123.); za vrijeme svog namjesništva izgradio je pet cesta, u Gornjem Iliriku, koje su povezivale Salonu sa unutrašnjosti (Bojanovski, 1974., 16.-19.)

²¹⁶ Bojanovski, 1984., 233.; Bojanovski, 1988., 282., fus. 15; Pašalić, 1960., 12., fus. 27

²¹⁷ *[Ti(berius) C]aesar divi Augusti F(i)lius / [Aug]ustus Imp(erator) pont(ifex) max(imus) / [trib(unicia)] potest(ate) XIIII co(n)s(ul) II / [viam] a colonia Salonitan[a] /⁵ [ad f]in[es] provinciae Illyrici] / ?.....? / cuius via millia pasuum sunt / CLXVII munit per vexil(l)arios / leg(ionum) VII et XI / item viam Gabinianam /¹⁰ ab Salonis andetrium aperuit / et munit per leg(ionem) VII (CIL III, 3198a); [Ti(berius) C]aesar divi Augusti F(i)lius / [Aug]ustus Imp(erator) pont(ifex) max(imus) / [trib(unicia)] potest(ate) XIIII co(n)s(ul) II / [viam] a colonia Salonitan[a] /⁵ [ad f]in[es] provinciae Illyrici] / ?.....? / cuius via millia pasuum sunt / CLXVII munit per vexil(l)arios / leg(ionum) VII et XI / item viam Gabinianam /¹⁰ ab Salonis andetrium aperuit / et munit per*

unutrašnjosti.²¹⁸ Prva cesta izgrađena u ovoj kampanji je ujedno bila i najduža. Nazvana A COLONIA SALONITANA AD FINES PROVINCIAE ILLYRICI, imala je dužinu od 167 rimskih milja i bila je osnovna komunikacijska poveznica na relaciji jug-sjever. Jedna dionica njenog puta se poklapa sa itinerarskim komunikacijama Salona – Servitium.²¹⁹

Sudeći po miljokazu, pronađenom u mjestu Kopjenica kod Ključa (7.1.3., 2.)²²⁰, ova cesta je kroz sjeverozapadnu Bosnu prošla 47./48. godine, za vrijeme cara Klaudija, a tad je i završena njena izgradnja. Kako natpis iz Salone ukazuje na njenu gradnju za vrijeme cara Tiberija evidentno je da su planove cara Augusta o izgradnji cestovne mreže realizirali njegovi nasljednici. Ova cesta, svojom dionicom koja prati tok rijeke Sane, povezuje rudarski distrikt sjeverozapadne Bosne sa Salonom na jugu i Siscijom na sjeveru. Na glavni put Salona-Siscia su se priključivali mali lokalni putevi koji su imali vitalni značaj za rudarski distrikt u dolinama rijeka Sane i Japre. Tim putevima su bili povezani rudarski centri tog areala poput Ljubije, Starog Majdana i Blagaja.²²¹

Na lokalitetu Suvaja, mjestu gdje se lokalni put, koji spaja Salonu sa dolinom Sane, priključuje magistralnom putu Siscia-Sirmium²²², nalazi se veliki, potencijalo carski, posjed sa vilom. Smatra se da je ta vila imala utilitarnu svrhu u riječnom prometu koji se odvijao na dionicama Sana-Una-Sava-Dunav, čemu ide u prilog i pretpostavka da su se tim putem transportirali proizvodi iz sansko-japranskih radionica željeza.²²³

4.2. Naselja

Naselja se, većinom, sastoje od stambenih i javnih objekata. Tako u mjestu Blagaj, na lokalitetima Bare i Crkvina, postoje nalazi desetak stambenih i jednog javnog objekta koji se datiraju u treće stoljeće. Postoji vjerovatnost da naselje u Blagaju nije kontinuirano funkcionisalo, te da je dolazilo do hijatusa u životu naselja koji su trajali i po stotinu godina. Siguran primjer te pojave je uništavanje naselja u četvrtom stoljeću prodorom barbara (384. ili

leg(ionem) VII (*CIL* III, 3198b (p. 2275, 2328, 19) = *CIL* III, 10156b = *CIL* XVII / 4 (p. 130 - 122), Tab. III - IV (= III 3201, 10159 cf. p. 232819) = *ILJug* I, 263 = *AE* 2006, 1004).

²¹⁸ Bojanovski, 1974., 16.-19.

²¹⁹ *Itin. Ant* 268-269; Tab. *Peut.* VII

²²⁰ *CIL* III, 13335

²²¹ Pašalić, 1960., 12., fus. 35-37

²²² Bojanovski, 1974., 146.-150.

²²³ Bojanovski 1981., 8.; Busuladžić, 2011., 108.

391.), da bi se obnovilo nekad u šestom stoljeću, koristeći kao građevinski materijal građu od prije tri stoljeća.²²⁴

Tragovi rimskog naselja iz III stoljeća su pronađeni i u Rakanskim baricama. Naselje se sastojalo od sedam građevina, kraj izvora. Najmanja građevina, ujedno i najbliža izvoru, je bila kvadratnog oblika, te je možda služila kao mauzolej. U njoj je pronađen epigrafski spomenik posvećen nesretnom vojniku Heliodoru.²²⁵ Pored ovog spomenika pronađeni su i sarkofag i dva mramorna stupića. Za ostalih šest objekata, pravougaonog tlocrta, se ne zna svrha, osim nagađanja da je neki od njih, potencijalno, služio kao *balnea* (banja). Naime, Truhelka je na tom lokalitetu pronašao gomilu žljebastog crijepa, *tegulae* i *imbrices*²²⁶, kakav se koristio u klasičnom rimskom *tepidarium*-u, te ostatke cijevi za grijanje, *tubuli*²²⁷. Iz ovog naselja, posebno je zanimljiv fragment cigle sa natpisom²²⁸: *Vivas e[ta]ma / qui later[cl]a fecit et / qui ea ce(perit?)(7.1.2., 1.)*.²²⁹ Također, pronašao je i mnoštvo troske za koju smatra da je dokaz nekadašnjeg prisustva rudarske radionice na tom lokalitetu. Kroz naselje je prolazila nekadašnja cesta na dionici Salona-Siscia, a tu se nalazila i nekadašnja rimska kolonija *Claudate*.²³⁰

Jedno malo kasnoantičko naselje je pronađeno i u selu Mala Ruiška, sa nalazima jednog objekta i novca cara Konstantina I (324.-337.) siscijske provenijencije.²³¹ U Bosanskom Novom (Novom Gradu), u selu Agići Gornji, pronađen je i spomenik iz vremena cara Gordijana III (238.-242.) na kojem je natpis²³² u kojem je riječ o obnovi izvjesnog hrama u tom mjestu.²³³

Tragovi kasnoantičkog naselja su pronađeni i na, najpoznatijem lokalitetu rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne, Brdu kod Ljubije. To je mjesto pronalaska najznačajnijih epigrafskih natpisa²³⁴ koji se tiču administrativnog uređenja rudarskog distrikta u tom dijelu

²²⁴ Basler, 1975.-76., 121.-171.

²²⁵ *Militia insigni raptus tri/eteride sexta sedibus his / situs est miserabilis Heli/[odo]rus Heliodorus et[...]/[...]/tiane parentes miseri fi[] (CIL III, 13242); ime Heliodor se javlja i na epigrafskom spomeniku iz Ljubije, u ulozu vilicus rudnika željeza (ILJug I, 158 = AE 1958, 0064);*

²²⁶ Patsch, 1898., 494.

²²⁷ Patsch, 1898., 494.

²²⁸ *Vivas e[ta]ma / qui later[cl]a fecit et / qui ea ce(perit? (CIL III, 14336, 3 (p 2328, 179))*

²²⁹ Patsch, 1898., 495.-496.

²³⁰ Truhelka, 1890., 96.-97.

²³¹ Patsch, 1904., 137.-140.

²³²a) *J[]ni suorumque / omnium / Philocy/rius lib(ertus) / ex voto / posuit / et temp[]u(um) b) [res]tituit / Id(ibus) Iuli(s) / Imp(eratore) d(omino) n(ostro) C(aesare) / Gordiano / Aug(usto)II et/Pompeiano/co(n)s(ulibus) (CIL III, 14972)*

²³³ Patsch, 1898., 496.-499.

²³⁴ *ILJug II, 779 = AE 1973, 00411; ILJug I, 157 = AE 1958, 0063; ILJug II, 778 = AE 1973, 00412; ILJug II, 780 = AE 1973, 0413; ILJug I, 158 = AE 1958, 0064; ILJug II, 781 = AE 1973, 0414;*

Bosne i Hercegovine. Pronađeni natpisi ukazuju na potencijalno središte administrativno-pravnog distrikta sjeverozapadne Bosne na lokalitetu Ljubija.²³⁵

Tragovi građevinskog materijala i temelji kasnoantičkih objekata su pronađeni na području Mrkonjić Grada i njegove okoline, kao i oko Jajca.²³⁶ Na lokalitetu Metalka su pronađeni i ostaci metalurškog pogona, *officina ferraria*, srednjeg kapaciteta.²³⁷

Iako ne postoje epigrafski natpisi koji bi to dokazali, pojedini autori ubiciraju, iz izvora poznati *Splonum*,²³⁸ u Stari Majdan na Sani. Pašalić smatra da je Splonum pripadao Mezejima i da je bio upravni centar rudarskog distrikta,²³⁹ a njegova problematika je obrađena u posebnoj dijelu rada.

²³⁵ Sergejevski, 1957., 110.-112.; *ibid.*, 1963., 85.-102.; Pašalić, 1960., 92.-93.

²³⁶ Sergejevski, 1963., 95.-102.; *ibid.* 1938., 49.-63.

²³⁷ Sergejevski, 1938., 59.-63.

²³⁸ Cass. Dio L, 11, 1-2

²³⁹ Pašalić, 1975, 411-414.

V. METALURŠKI POGONI U SJEVEROZAPADNOJ BOSNI

5.1. Pogon u dolini Japre

Nedaleko od Blagaja, na lokalitetu Majdanište, u Maslovarama, pronađeni su tragovi metalurškog pogona na osnovu kojih se, prvi put u Bosni i Hercegovini, mogla stvoriti slika o fizičkom izgledu pogona.²⁴⁰ Između ostalog, pronađeni su tragovi kupatila, upravne zgrade, kovačnice, remize za transport itd. U cjelokupnom istraživanju je pronađeno osamnaest objekata, većeg ili manjeg stanja istraženosti. Sa gradnjom masivnih objekata se počelo u I stoljeću, čemu svjedoči novčić cara Nerve iz objekta br. XVI, a već u II stoljeću je tu bio mnogo veći broj građevina. U III stoljeću, kad je vađenje i oblikovanje željeza iz doline Japre bilo u punom zamahu, metalurški pogon je znatno proširen, a karakteristika objekata iz tog perioda, od vremena Septimija Severa do Gordijana III, su heksagonalne opeke od kojih su pravili podove. Značajan nalaz predstavlja i veliki ogradni zid izrađen u stilu *opus incertum*. Nešto kasnije, na temeljima ovih građevina su se izgradile nove zgrade, neuglednije i od siromašnijeg materijala, a iste su tokom srednjeg vijeka napuštene i prepuštene zubu vremena. Talionice željeza su se nalazile na oba kraja naselja, dugog 700 metara.²⁴¹ Izuzev svih niže pobrojanih nalaza pronađeno je i 290 novčića koji se datiraju od perioda cara Nerve (96.-98.) do Teodozija I (379.-395.).²⁴²

Objekat 1: dimenzija 22 m x 6 m, izgrađen u VI stoljeću metodom *opus spicatum*. Nepoznate namjene.²⁴³

Objekat 2: dimenzija 19 m x 6 m, obnovljen u VI stoljeću metodom *opus spicatum*. Pronađeni tragovi kanala za vodu i naboja za nakovanj, te skladišta za gotove proizvode. Smatra se da je služio kao kovačnica.²⁴⁴

Objekat 3: nastavak na objekat 2. Izgrađen metodom *opus spicatum*, u vremenu kada je obnovljen objekat 2.²⁴⁵

²⁴⁰ Dušanić, 1980., 20.

²⁴¹ Basler, 1975.-76., 121.-216.

²⁴² Kraljević, 1972.-73., 273.-274.

²⁴³ Basler, 1975.-76., 126.

²⁴⁴ Basler, 1975.-76., 126.

²⁴⁵ Basler, 1975.-76., 131.

Objekat 4: izgrađen u I ili II stoljeću metodom *opus incertum*. Obnovljen u VI stoljeću metodom *opus spicatum*. Nepoznate namjene.²⁴⁶

Objekat 5: imao dvije prostorije sa apsidama, na čijem ulazu su bile tri stepenice. Postojala je još jedna, mala prostorija kvadratnog tlocrta. Prostorije sa apsidama su sazidane od lomljenog kamena vezanog malterom, visine 20 cm, na koji se nastavljao ćerpić. Apside su imale prefurnij, a kako su bile izdignute za jedan stepenik od ostatka prostorije, smatra se da su služile kao eksedre. U obje prostorije je bilo uvedeno centralno grijanje. Smatra se da je ovaj objekat služio za upravu pogona, te da je veća prostorija služila prokuratoru, a manja viliku. U ovom objektu su pronađeni tragovi *terra sigilata* keramike.²⁴⁷

Objekat 6: dimenzija 49 m x 13, 40 m, izgrađena od neoblikovanog kamena, sлагanog do nivoa od oko 20 cm. Na podu od ilovače su primijetni tragovi požara, a smatra se da je krov bio od materijala koji je izgorio pri tom požaru. Smatra se da je ovaj objekat sagrađen u III stoljeću.²⁴⁸

Objekat 7: nepoznate namjene, moguće da je imao apsidu. Građen tehnikom *opus spicatum*.²⁴⁹

Objekat 8: dimenzija 43, 5 m x 27 m, građen istovremeno sa objektom 7, jednakom tehnikom, te je moguće da su bili povezani.²⁵⁰

Objekat 9: smatra se da je služio kao terme, a datira se u III stoljeće. Prostorija A, dimenzija 5, 85 m x 3, 25 m, je imala centralno grijanje, te apsidu ispod koje se nalazio prefurnij. Hipokausti su bili napravljeni od nabijene zemlje sa postavljenim suspenzurama u vidu četvrtastih ili okruglih opeka, preko kojih je bio nasut sloj kreča. U sjevernom dijelu apsida je pronađen trag kanala za vodu preko kojeg se nalazio sloj maltera. U prostoriji A su pronađeni i tubuli puni čađi. Pronađen je i novčić cara Dioklecijana (284.-305.). Prostorija B je bila jednostavno građena, od maltera, sa estrihom premazanim podom. Smatra se da je služila kao predvorje. Prostorija C je imala dimenzije 2, 15 m x 1, 05 m, a zidovi su joj bili prekriveni zaglađenim hidrauličnim premazom, pa je vjerovatno služila kao bazen. Pod je bio od složene opeke, sa jednom probušenom opekam, za odvod vode u *cloaca*-u. Prostorija D je bila vezana olovnom cijevi za odvod vode iz prostorije E, tačnije velike piscine. Na njenim zidovima su

²⁴⁶ Basler, 1975.-76., 131.

²⁴⁷ Basler, 1975.-76., 132.; Pašalić, 1975., 305.-306.

²⁴⁸ Basler, 1975.-76., 134.

²⁴⁹ Ibid., 134.

²⁵⁰ Ibid., 135.

pronađeni tragovi roze, bijele, smeđe i crvene boje. Pregrađivanjem ove prostorije uništena je njena prvobitna namjena. U prostoriji E, piscina dimenzija 2, 75 m x 2, 05 m, je imala dvije faze gradnje. U prvoj fazi je imala pod od 12 cm maltera i 8 cm kreča, koji je na uglovima bio visok do 5 cm. Prostorija je imala i izolacioni zid od 20 cm debljine, da bi sve bilo premazano slojem crvene pa ljubičaste boje. U drugoj fazi piscina je zatrpana glinom i napravljena joj je podnica. Prostorija F je imala dimenzije 6, 3 m x 5, 8 m, a služila je kao apoditerij. Imala je dva nivoa podnica, a na aktuelnoj se mogao vidjeti trag izgaranja, tj. požara. Od nalaza, iz prostorije F, su poznate dvije koštane ukosnice i brončana posuda za držanje mirisnih ulja.²⁵¹

Objekat 10: dimenzija 17, 75 m x 15, 00 m, datiran kao najstarija građevina na lokalitetu, služio kao terme. U istočnom dijelu objekta se nalazio *vestibulum* sa podnicom od dva niza opeka koje su činile izgled riblje kosti. U prostoriji do nje se nalazio sistem za centralno grijanje sa suspenzurama i otvorima za prefurnij. Sredinu objekta je zauzimao bazen dimenzija 6, 50 m x 4, 30 m, premazan sa tri sloja maltera. Na zapadnom dijelu objekta postojala je još jedna prostorija sa centralnim grijanjem, za koju se smatra da je služila kao prostor za parnu kupku, dok je na južnom dijelu bio sistem za zagrijavanje vode. Tu su pronađeni ostaci metalne armature kotlova. Smatra se da su ove terme napuštene izgradnjom objekata za upravu *officina ferrariae* gdje su izgrađene nove.²⁵²

Objekat 11: na prostoru ovog objekta su izgrađeni stambeni i privredni objekat modernog doba. U jedan od tih objekata je ugrađen ulomak kamena sa uklesanim slovom M za koji se smatra da je dio nekog epistilnog natpisa. Nagđa se da su u ovom objektu bile prostorije središta civilne administracije.²⁵³

Objekat 12: dimenzija 12, 90 m x 15 m, datiran u VI stoljeće. Sazidan je od spolija iz starijeg perioda.²⁵⁴

Objekat 13: dimenzija 17, 50 m x 16, 50 m, sazidan od spolija i troske. Ova građevina može imati stambeni karakter, a podignuta je na ostacima objekta iz III stoljeća. Taj stariji objekat je bio popločan heksagonalnim pločama od pečene zemlje, a pronađeni su i ostaci centralnog grijanja i sistema za dovod i odvod vode.²⁵⁵

²⁵¹ Basler, 1975.-76., 135.; Pašalić, 1975., 305.-306.;

²⁵² Basler, 1975.-76., 141.

²⁵³ Ibid., 142.

²⁵⁴ Ibid., 143.

²⁵⁵ Ibid., 145.

Objekat 14: služio kao bazilika. Pronađeni su ostaci opeke sa žigom SISCIA (7.1.2., 1.). U jednoj prostoriji koja je služila kao kompluvij pronađena su dva imposta, od kojih je jedan napravljen od nekadašnje are.²⁵⁶ Ovaj sakralni objekat sa sagrađen na ostacima starijeg objekta od troske i maltera. Istovremeno sa starijim objektom su nastali i oslikani zidovi koji su pronalazeni u cijeloj bazilici, a datiraju se u posljednje dekade II i prve III stoljeća. Osim toga, pronađen je i ulomak opeke sa natpisom QUAL... U jednom dijelu bazilike je pronađen i zid iz starijeg perioda na koji je nastavljena gradnja novog zida, a u prostoriji koja je služila kao baptisterij fragment nadgrobne stele sa ženskim likom. Među ostalim nalazima spolija, pronađeni su i fragmenti sa natpisima koji se odnose na prokuratora²⁵⁷ ili na sisačku fabriku opeke, te fragmenti kamenih skulptura iz IV stoljeća.²⁵⁸

Objekat 15: obnovljen u VI stoljeću medotom *opus spicatum*, na osnovama objekta iz III stoljeća, u čijem sloju su pronađeni kliješta, viljuška, ključ, šilo, te ostaci stakla sa prozora i svjetiljki.²⁵⁹

Objekat 16: pronađena velika količina keramike, naročito *terra sigilata*, koja se datira u I i II stoljeće. Osim keramike tu su bili i ulomci opeke i tubula. Datacija ovog objekta se mjeri po objektu 5 i velikom ogradnom zidu. Po nalazima je objekat 16 stariji od velikog zida koji je stariji od objekta 5, ispod kojeg su nađeni istovjetni nalazi ovima iz objekta 16.²⁶⁰

Objekat 17: pronađeni ulomci keramike i građevinskog materijala. Moguće da je od građevinskog materijala ovog objekta izgrađen neka druga građevina.²⁶¹

Objekat 18: na prostoru ovog objekta pronađeni su ostaci puta popločanog heksagonalnim teserama veličine 6 cm. Sam put je bio 80 cm širok, te 15 do 20 m dug. Put je dijelio veliki ogradni zid i rijeku Japru, a oko njega je pronađen veliki broj anepigrafskih ara. Pored anepigrafskih, pronađene su i epigrafske are, od kojih je jedna posvećena Jupiteru Dolihenu i Kastoru²⁶², dok druga ima erodiran natpis od kojeg se može pročitati samo AVRELIVSAVG... Pronađene su i dvije brončane statue. Jedna predstavlja obnaženu Afroditu,

²⁵⁶ *Silvanis / Aug(ustis) sac(rum) / Callimor/phus Aug(usti) ß n(ostri) verna / dis(???) p(???) v(otum) s(olvit)* (ILJug II, 765)

²⁵⁷ ILJug II, 766

²⁵⁸ Basler, 1975.-76., 145.

²⁵⁹ Ibid., 153.

²⁶⁰ Ibid., 156.

²⁶¹ Ibid., 156.

²⁶² *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) et Cas[to](ri?) // M(arcus) Aur(elius) Flav(ius) s(acerdos) I(ovis) [O](ptimi) / M(aximi) D(olicheni) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (ILJug II, 764 = AE 1968, 0415 (B))

sa jednom rukom na grudima, a drugom na pelvisu. Visina statue je 7, 10 cm²⁶³. Druga statua predstavlja Prijapa kao starijeg muškarca sa kapuljačom preko glave i palerinom koju je razgrnuo da bi ogolio genitalije. Visina ove statue je 6, 9 cm.²⁶⁴ Između ostalog, tu je pronađen i prsten sa natpisom CESATI FLAVIA, koji je, moguće, služio kao prilog pri ukopu, jer je pronađen na prostoru sa grobovima odraslih osoba, koji se nalazio u krugu objekta 18.²⁶⁵

Veliki ogradni zid u ovom naselju je, možda, najzanimljiviji objekat. Njegovi ostaci, debljine 90 cm, su pronađeni na istočnom i južnom kraju metalurškog pogona, dok mu temelji koegzistiraju sa tvrdom ljubičastom troskom, građeni tehnikom *opus incertum* od amornog kamena povezanog malterom. Smatra se da je poginut nekad u II ili III stoljeću, a posjeduje karakteristike kastruma iz prvih nekoliko stoljeća nove ere. Kako njegova precizna svrha nije jasna, može se nagađati da je odvajao pogon od naselja ili od eventualnih nepoželjnih posjetitelja. Kako je građen, zid se prilagođavao objektima koji su već postojali na tom mjestu, ali jednako tako, novosagrađeni objekti su se prilagođavali njemu, što upućuje na to da je služio prvobitnoj svrsi i u narednim periodima nakon svog nastanka. Na jednom dijelu ovog zida se nalazio ulaz u pogon.²⁶⁶

5.2. Pogoni u dolini Sane

U dolini rijeke Sane, u Šehovcima kod Sanskog Mosta i na brežuljku Troska kod Starog Majdana, pronađene su talionice iz antičkog perioda, a na Varcar-gradu, kod Briševa, antičke i prahistorijske. Manji pogoni su djelovali u Donjoj Sanici, Kijevu, Sasini, Šehovcima i Staroj Rijeci između Starog Majdana i Ljubije.²⁶⁷ U objektu, u Šehovcima, koji je služio kao talionica pronađeni su nalazi bakrenog novca cara Konstancija II (324.-350.).²⁶⁸ Građevina se nalazila na uzvisini, nazvanoj Crkvina, na kojoj su 1890. godine mještani pronašli temelje zajedno sa rimskom opekom, novcem i drugim arheološkim nalazima. Istražio ju je V. Radimsky 1891. godine. Njegova konstatacija je bila da je objekat izgrađen od riječnog i lomljenog kamena sa primjesama cigle, sa krovom od žlijebastog crijepa.²⁶⁹ Sastojala se od niza prostorija: same talionice sa dvije peći, kovačnice, stanova te trijema, a Radimsky ju je istražio na osnovu crteža

²⁶³ Busuladžić, 2016., 141.

²⁶⁴ Busuladžić, 2016., 143.

²⁶⁵ Basler, 1975.-76., 156.

²⁶⁶ Basler, 1975.-76., 121.-216.

²⁶⁷ Bojanovski, 1988., 279.

²⁶⁸ Radimsky, 1891., 431.

²⁶⁹ Ibid., 437.

izvjesnog Hasana beg Čekića. Pored bakrenog novca, zanimljiv je i nalaz tri figure, od napola staljenog željeza, koje predstavljaju svinje.²⁷⁰

Talionica željeza (*officinae ferrariae*) se nalazila i na području Starog Majdana i djelovala je od III kroz IV, pa sve do polovine V stoljeća, a njen značaj potvrđuju arheološki nalazi, pronađeni tokom eksploatacije šljake i troskovište sa parcela Glavica i Šljačište koje zauzima površinu od preko 6 hektara sa 250 000 kubnih metara troske koja sadrži 48% još neiskorištenog metala.²⁷¹ Ovaj pogon je imao veoma povoljan položaj: majdanska planina je davala rudu i drveni ugalj iz Stare Rijeke i Ljubije, potrebnu vodu je uzimao iz potoka Željeznice, a gotove proizvode otpremao niz Sanu i Unu u Savu, pa i Dunav ili niz magistralni put Salona-Siscia.²⁷²

Moderna eksploatacija troske na ovom području je ukazala na tragove velikog antičkog metalurškog pogona. U troski su pronađeni dijelovi zidova, ali i čitava zgrada, manji i veći ulomci ilovače od peći, metalni predmeti u vidu klinova i alata, rimski novac, jedan ingot napravljen u ovoj oficini, fragmenti rimske keramike, te fragmenti šupljih cijevi od pečene ilovače tzv. soplja. Jedan kraj te cijevi se stavljao na kraj mijeha koji je služio za raspirivanje vatre u pećima, a drugi kraj se stavljao u otvore na pećima. Ovom metodom vatra je dostizala željenu temperaturu za taljenje rude od oko 1535 °C, što znači da je bila prevaziđena starija metoda upotrebe vjetra.²⁷³

Poredeći ovo zdanje sa susjednim iz Šehovaca, dolazi se do zaključka da je ovo bila *officinae ferrariae* sa jednom ili više peći, otvorenim ognjištem za varenje i kaljenje tek rastaljenog željeza punog troske, majdanskim čekićem za kovanje i kovačnicama. Moguće da je imala i hidroenergetski pogon.²⁷⁴

Kad su u pitanju numizmatički nalazi, u Muzeju Kozare u Prijedoru je smješteno dvadesetak novčića iz druge flavijske dinastije sa ovog područja, nazvani *nummi metallorum*, a karakteriše ih prikaz delfina i trozupca na aversu.²⁷⁵ Po Dušaniću, ovi numizmatički nalazi povezuju rudarski distrikt sjeverozapadne Bosne sa Siscijom, gdje se nalazila uprava *Classis Flavia Pannonica*, za koju su kovani upravo u navedenom rudarskom

²⁷⁰ Radimsky, 1891., 437.

²⁷¹ Bojanovski, 1983., 120.

²⁷² Bojanovski, 1999., 151.

²⁷³ Ibid., 153.

²⁷⁴ Ibid., 157.

²⁷⁵ Dušanić, 1977., 61.

distriktu.²⁷⁶ U Muzeju Grada Zenica ih ima desetak, od kojih su nastariji iz doba cara Proba (276.-282.), a najmlađi iz doba Valentijana I i njegovog brata Valensa (363.-375.). Ostatak novčića je kovan za vrijeme Konstansa i Konstantina, Konstantinovih sinova, što govori da je ova oficina radila okvirno u 3. i 4. stoljeću ±50 godina.²⁷⁷ Ljubijske ferarije su kovale vlastite kvadrane, u čemu se očituje autonomnost rudničke privrede.²⁷⁸ Ispred zgrade talionice pronađena su i četiri žrtvenika, posvećena Sedatu i Nemezi, dok hrama vjerovatno nije ni bilo, nego se trijem, u kojem su i nađeni žrtvenici, koristio u te svrhe.²⁷⁹

Tragovi antičkog rudarenja u vidu kopova, alata pa i novca i žrtvenika se nalaze posvuda u dolini Sane: Stara Rijeka, Ljubija, Majdanska planina (Gradina, Litica i Kozina), ali bez pouzdanih dokaza da se na tim mjestima talila i kovala ruda. Na području Gradine su pronađena dva žrtvenika bez natpisa²⁸⁰

Pogoni u dolini Sane i Japre, kao i naselja daju kontekst epigrafskim spomenicima koji su pronađeni u njima. Zajedno sa spomenicima pogoni daju okvirnu sliku kako je mogao izgledati život u toj industrijskoj regiji, gdje su službenici boravili, radili i odmarali se.

²⁷⁶ Dušanić, 1980, 16.

²⁷⁷ Bojanovski, 1983., 121.

²⁷⁸ Dušanić, 1980., 17.

²⁷⁹ Bojanovski, 1999., 158.

²⁸⁰ Bojanovski, 1999., 159.

VI. ZAKLJUČAK

Kroz stoljeća rimske uprave, u administrativno-pravnom aspektu rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne, dolazilo je do manjih, ali značajnih promjena. Njihov slijed se može pratiti kroz natpise sa epigrafskih spomenika pronađenih *in situ* na tom području, ali i kroz natpise pronađene na drugim lokalitetima, pa i u drugim provincijama. On se očituje kroz hronološke promjene u funkcijama koje su obavljali carski namjesnici (*procurator*) i nadglednici (*vilicus*) u rudarskom pogonu i radionicama. Nedostatak rudarskih zakona u pisanim antičkim spisima, uslovljavaju otvoren prostor za slobodnu analizu epigrafskih spomenika za administrativno-pravno uređenje rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne.

Kako su rudarski distrikti tokom II stoljeća bili u vlasništvu države, ona ih je izdavala velikim ili malim zakupnicima. Zajedno sa zakupnicima javili su se i carski namjesnici, a dio profita je pripadao carskom fisku. Jedan od takvih zakupnika, sa spomenika iz današnje Austrije, je u svojoj nadležnosti imao željezne rudnike Norika, Panonije i Dalmacije. Rudarski distrikt sjeverozapadne Bosne je pripadao tom uređenju pod upravom *ferrariae Pannonicae*. Za vrijeme ratova sa Markomanima, u drugoj polovini II stoljeća, došlo je do ujedinjena rudarske uprave Panonije i Dalmacije (*metalla Pannonicorum et Delmaticorum*), što je rezultiralo time da Domavija postane upravno središte svih rudnika. Epigrafski spomenici iz tog perioda pronađeni u Domaviji, *in situ*, spominju i *procurator metallorum Pannonicurom et Dalmaticorum*.

Krajem II i početkom III stoljeća rudnici željeza se izdvajaju iz zajedničke uprave te opet odlaze pod javni zakup. Jedini epigrafski spomenik sa prostora sjeverozapadne Bosne koji dokazuje tu činjenicu je pronađen u Ljubiji kod Prijedora i datira se u 201. godinu. Riječ je o spomeniku posvećenom *Terra Mater*, za zdravlje zakupnika od strane nadglednika. Do sada nisu pronađena epigrafska svjedočanstva o događajima koji su se odvijali u periodu između 201. i 209. godine, tako da se prvi naredni epigrafski spomenik hronološki datira u 209. godinu kada je upravna slika nešto drugačija. Zakupnici više nemaju nikakvu ulogu, a zamijenili su ih carski upravnici, *procurates Augusti*, te rudnici u potpunosti pripadaju carskom fisku.

U ovom slučaju, nastavljena je tradicija posvete spomenika boginji *Terra Mater*, koja je zadržana tokom cijelog trećeg stoljeća. Ta činjenica ukazuje na službenu vezu Carstva sa prisustvom ove boginje u dolinama rijeka Sane i Japre. Jednako tako, ona se veže i za dedikante

spomenika, koji su kao carski službenici, svi imali orijentalno porijeklo, iz čijeg panteona ova boginja i potječe.

Uvriježeno mišljenje je da su carski namjesnici, prokurator, djelovali u okviru ustanove koja se identificirala kao rudnička uprava, potencijalno nazvana *officium*. *Officium*-i su imali hijerarhijski uređen sistem sa inženjerima i fizičkim radnicima, a vjerovatno je da je to bio opći pojam za ustanove koje su djelovale kao mikro uprave. Iz perioda nakon 223. godine, poznata su dva spomenika na kojima se carski namjesnici javljaju kao *viri egregi*, pripadnici konjaničkog reda. Uzrok te promjene, u administrativno-pravnom aparatu uprave rudnika željeza, nije poznat, te je moguće da nije imala značajnu ulogu. Nije isključeno da su te titule navedene samo kao čin prestiža.

Osim carskih namjesnika, značajnu ulogu u administrativno-pravnom aparatu su imali i nadglednici, *vilicus*. Oni su se, na epigrafskim spomenicima sjeverozapadnog rudarskog distrikta Bosne, javili u periodu zakupništva, 201. godine i zadržali su se tokom svih upravnih promjena u III stoljeću. Smatra se da su imali status svojevrsnih inženjera i snosili su odgovornost carskim namjesnicima. Njihova prisutnost je usko vezana za orijentalna božanstva na ovom području. Izuzev, najzastupljenijoj, *Terra Mater*, podigli su i spomenik u čast boginje Nemeze Pie.

Posveta ovoj boginji ukazuje na jednu novinu u pravnoj terminologiji dedikanata spomenika. Riječ je o pojavi pojmova *collegium* i *corpus* u ulozi udruženja djelatnika rudarskog pogona. Postoji teorija da su ta dva pojma sinonimi, iako nije isključeno da je više *collegium*-a činilo jedan *corpus*. Pojavu *collegium*-a karakteriše i činjenica da su posvetili spomenik orijentalnom i domaćem božanstvu. Izuzev u posveti Nemezi Pii, kao dedikanti se javljaju na dva spomenika posvećena panonskom božanstvu Sedatu. Ta novina je dovela do teorije da je, osim stranaca, u rudarsko-metalurškom pogonu radilo i domaće stanovništvo, koje je imalo pravo sindikalne organizacije podržane od strane Carstva. Ta povlastica je nosila određene odgovornosti, prava i obaveze.

Analizom epigrafskih spomenika, iz rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne, može se ustanoviti da je tokom III stoljeća došlo do nekoliko promjena u administrativno-pravnom aparatu istog, ovisno od potreba države. Jedina konstanta koja se održala, bili su, carski nadglednici, *vilici*, kojih je bilo mnogo, a imali su različita zaduženja u kompleksnom sistemu organizacije pogona. Među njima se javljaju slobodni ljudi sa određenim činovima te oslobođenici i robovi. Sa ovog područja, najpoznatiji je nadglednik Kalimorf, iz reda robova

familia Caesaris, čije je napredovanje do nadglednika, a potencijalno i do carskog svećenika, zabilježeno na epigrafskim natpisima.

Spomen rudara i metalurga nije zabilježen na epigrafskim spomenicima u rudarskom distriktu sjeverozapadne Bosne, te je princip njihove organizacije nepoznat. Oni su vjerovatno pripadali domaćem stanovništvu, potomcima onog dijela mezejskih zajednica koje su promjenom iz militarne u municipalnu upravu pripale provinciji Panoniji. Sudeći po natpisima, njihovi nadređeni, pretežno *vilici*, su većinom imali orijentalno porijeklo koji su se organizirali u udruženja (*collegia*) pod istim božanstvom, Nemezom Piom. Zabilježen je i jedan slučaj organizacije *collegia* pod okriljem božanstva Sedat, za koje se smatra da ima domaću, panonsku provenijenciju, što bi podrazumijevalo da su određeni *vilici* bili sa šireg prostora provincije Panonije.

VII. PRILOZI

7.1. KATALOG

7.1.1. Votivni spomenici

1. Votivna ara posvećena Silvanima iz Maslovara kod Bosanskog Novog / Novog Grada

Ova ara se smatra najstarijim pronađenim epigrafskim spomenikom koji imaju potencijalnu vezu sa rudarskim distriktom u dolinama rijeka Sane i Japre. Isklesana od vapnenca, služila je u sekundarne svrhe, kao impost, u kasnoantičkoj bazilici. Pronađena je prilikom sistematskih istraživanja lokaliteta Majdanište u Maslovarama šezdesetih godina prošlog stoljeća.²⁸¹ Zbog njene uloge imposta, ova ara je značajno oštećena, ali je natpisno polje i dalje čitljivo. Natpis se sastoji od šest redova teksta, približno jednakih slova i nije uokviren. Između riječi postoje znakovi interpunkcije u vidu bršljenovog lista ili obične tačke. Posvećen je Silvanima od Kalimorfa, roba rizničara, čije ime se javlja na spomenicima iz Ljubije, ali sa drugim pripadajućim titulama. Spomenik se čuva u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.

Dimenzije: visina: 35 cm, širina: 25 cm, debljina: - ; visina slova: - ;

Literatura :

ILJug II, 765

EDCS - 10000777 = EDH 034207

TM: 182800

Basler, 1975-1976., 146.; Imamović, 1977., 312.; Škegro, 1997., 100.; Mesihović, 2011., 352.; Šaćić, 2016., 197.-199.;

Silvanis / Aug(ustis) sac(rum) / Callimor -/phus Aug(usti) ⁵/ n(ostri) verna / disp(ensator) v(otum) s(olvit)

Posvećeno Silvanima prečasnim, Kalimorf, rob cara našeg, rizničar, zavjet ispuni

²⁸¹ Basler, 1975-76., 146.

Fotografija: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, arhiv

Datacija: II-III stoljeće

Uzevši u obzir mogućnost da je spomenuti rob Kalimorf, nakon podizanja ovog spomenika, napredovao i postao nadglednik (*vilicus*), spomenik se datira u prelazni period sa drugog na treće stoljeće. Iako se na spomenicima, iz nešto kasnijeg perioda²⁸², koje podiže nadglednik Kalimorf ne spominje njegova robovska prošlost, ova teorija je opće prihvaćena u nauci. Po ovoj teoriji Kalimorf, *vernae* (porodični rob rođen u kući vladara), bi bio rob porodice Septimija Severa i imao je afričko, tj. helensko-orijentalno porijeklo.²⁸³ Kako je rob, Kalimorf, pripadao krugu *familia Caesaris*²⁸⁴, tj. mladim robovima i oslobođenicima, nije sasvim nevjerovatno da je posvećenošću svom caru i poslu napredovao do funkcije *vilicus*-a, a moguće i do carskog svećenika u Mursi.²⁸⁵

²⁸² *ILJug* II, 779 = *AE* 1973, 0411; *ILJug* I, 157 = *AE* 1958, 0063;

²⁸³ Bojanovski, 1999, 142; Škegro, 1999., 110.

²⁸⁴ Škegro, 2003., 55., fus. 3

²⁸⁵ U Mursi se, u III st., pojavljuju Kalimorf, Gaj Julije Agatop i spomenici posvećeni Terra Mater, kao i u Ljubiji: Izvjesni Kalimorf iz Murse, u funkciji *augustalis coloniae*, sa rodovskim imenom cara Publija Elija Hadrijana, je podigao spomenik u čast Jupiteru, za svoje zdravlje i zdravlje svoje porodice. U isto vrijeme je podignut spomenik u čast Jupiteru posvećen Gaju Juliju Agatopu. (Škegro, 2003., 56.-57.)

Silvan je popularno antičko božanstvo širom Carstva, koje se na spomenicima često nalazi u formi dihotomije, za šta se smatra da je posljedica njegove dvostruke zaštitničke uloge boga privatnog posjeda i poljoprivrede.²⁸⁶ U Rimu su ga štovali siromasi, tesari, trgovci i djelatnici u šumskoj industriji.²⁸⁷ Njegova dihotomijska priroda je dovela do toga da se na epigrafskim spomenicima jave dva Silvana.²⁸⁸ U ovom slučaju, spomenik je posvećen dvojici Silvana, sa epitetom *Augustis sacrum*,²⁸⁹ a jedan takav je i iz Carevog polja kod Jajca za šta Šačić smatra da ima veze sa mezejskim prahistorijskim vjеровanjima, s obzirom na to da su oba pronađena na mezejskoj teritoriji.²⁹⁰

Ako je ovaj Kalimorf isti onaj sa spomenika iz Ljubije posvećenih *Terra Mater*, dovodi se u pitanje zašto bi podizao spomenike Silvanima i *Terra Mater*. Taj podatak se može povezati sa njegovim zanimanjem u vrijeme podizanja spomenika te sa karakterom samog spomenika. Za aru posvećenu Silvanima, u vrijeme kada je Kalimorf bio porodični rob i rizničar, se smatra da je privatnog karaktera²⁹¹, dok su one are posvećene *Terra Mater* iz njegovog perioda javnog života, kada je bio *vilicus*.

2. Votivna ara posvećena orijentalnom božanstvu *Terra Mater* iz Ljubije

Ara je pronađena 1957. godine, u rudokopu, na lokalitetu Brdo u Ljubiji kod Prijedora, zajedno sa još tri spomenika posvećena *Terra Mater*.²⁹² Na žrtveniku, oblikovanom od vapnenca, je plitko uklesan tekst od jedanaest redova, koji je danas u lošijem stanju nego prilikom pronalaska. Desna i lijeva strana spomenika su isuviše izlizane, što otežava čitanje natpisa. Žrtvenik karakteriše gruba izrada, bez dekoracije, izuzev profilirane prednje strane, koja i sadrži pomenuti tekst. U šestom redu natpisa, slovo O u slogu CON je vidljivo manje od ostalih slova i unutar je slova C.²⁹³ Riječ *vilicus* je skraćena na *vil*. Spomenik je danas izložen na ulazu u upravu rudnika željeza *Ljubija* u Prijedoru.

Dimenzije: visina: 182 cm, širina: 39 cm, debljina: 34 cm; visina slova: 5, 5 cm.

Literatura :

ILJug II, 779 = *AE* 1973, 00411

²⁸⁶ Šačić, 2016., 199., fus. 687.

²⁸⁷ Imamović, 1977., 63.

²⁸⁸ Cambi, 2013., 81.

²⁸⁹ Imamović, 1977., 60.

²⁹⁰ Šačić, 2016., 199., fus. 688.

²⁹¹ Šačić, 2016., 199.

²⁹² *ILJug II*, 780 = *AE* 1973, 0413; *ILJug II*, 781 = *AE* 1973, 0414; *ILJug II*, 778 = *AE* 1973, 00412

²⁹³ Sergejevski, 1963., 88.

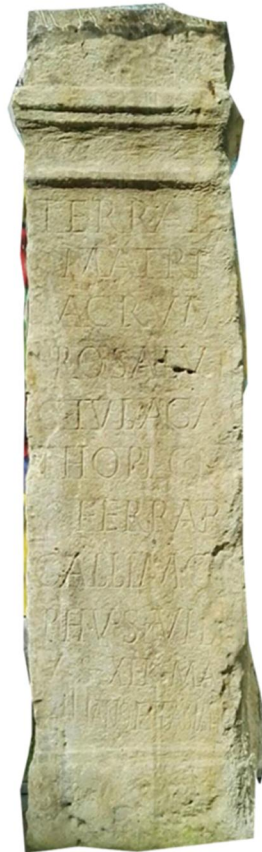
EDCS - 10000791 = EDH 011306.

TM: 181851

Sergejevski, 1963, 88, br. 1, sl. 1; Imamović, 1977, 422; Bojanovski, 1988, 280, fus. 9;
Sanader, 1996., 126.; Bojanovski, 1999, 142; Mesihović, 2011, 338 - 339.; Šačić, 2016., 192.;

*Terrae / Matri / [s]acrum / pro salut[e] ⁵ / C(ai) Iul(i) Aga- / thopi con(ductoris) / ferrar(iarum)
/ Callimo[r]- / phus vil(icus) ¹⁰ / v(otum) s(olvit) XI K(alendas) Ma[i(as)] / [Muc]iano et
Fabian[o co(n)s(ulibus)].*

Posvećeno Majci Zemlji, za zdravlje Gaja Julija Agathopa, zakupnika (rudnika) željeza,
Kalimorf nadglednik, zavjet ispuni jedanaestih majskih Kalendi, (tokom) konzulata Mucijana
i Fabijana.

Fotografija: Muzej Kozare, arhiv

Datacija: 21. april 201. godine

Na području Ljubije, kod Prijedora, pronađeno je sedam natpisa posvećenih boginji
Terra Mater, a ovaj spomenik je najstariji među njima. Na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine,

okolina Prijedora je jedini prostor na kojem su pronađene posvete ovom božanstvu, što znači da je njena pojava usko vezana za etničku pripadnost stanovnika tog prostora koji su tu radili kao rudarski službenici.

Na natpisu spomenika se, izuzev spomena boginje Majke Zemlje, uočavaju četiri muška imena Gaj Julije Agathop (*Caius Iulius Agathopus*), Kalimorf (*Calimorphus*), Mucijan (*M. Nonnius Arrius Mucianus*) i Fabijan (*L. Annius Fabianus*). Posljednja dvojica, *M. Nonnius Arrius Mucianus* i *L. Annius Fabianus* su rimski konzuli, po čijoj vladavini se odredila 201. godina kao godina podizanja spomenika.²⁹⁴ Spomenik podiže vilik Kalimorf, orijentalnog ili grčkog porijekla,²⁹⁵ za zdravlje Gaja Julija Agathopa, zakupnika (*conductoris*). Ovo je prvi i jedini spomenik sa područja Japre i Sane na kojem se spominje upravnička titula *conductoris*. Nakon 201. godine u upravi ferarija zakupnike zamjenjuju carski povjerenici *procurates Augusti*.²⁹⁶ Kada je riječ o Gaju Juliju Agathopu, bogatom zakupniku, i njegovo ime zaziva orijentalno porijeklo²⁹⁷, te se ono spominje i na jednom spomeniku iz Murse²⁹⁸ u kontekstu zakupnika rudnika željeza u Panoniji.²⁹⁹ Vodeći se tim podatkom, lako je zaključiti da su sjeverobosanski rudnici željeza pripadali provinciji Panoniji, što dovodi do pitanja gdje se nalazilo sjedište zakupnika Agathopa. Kako je Ljubija, bila sjedište svih carskih prokuratora, koji su naslijedili zakupnika Agatopa, u rudarskom distriktu sjeverozapadne Bosne, postoji mogućnost da je upravo u Ljubiji bila upravna baza.³⁰⁰ Što se tiče Kalimorfa, nadglednika, smatra se da je imao grčko-orijentalno porijeklo, kao i njegov zakupnik³⁰¹ te da je nastavio sa svojim radom i djelovanjem kada su carski povjerenici zamijenili zakupnike u upravi rudnika.³⁰² Kalimorf je, u ovom slučaju, napredovao od pozicije privatnog rizničara do nadglednika rudnika željeza.

Ovaj natpis završava datumom posvete *a. d. XI Kal. Maias* (21. april), što je slučaj i na drugim spomenicima posvećenim *Terra Mater* sa prostora Ljubije. Taj precizan datum u nauci ima dva tumačenja. Jedno od njih je ideja o eventualnom organiziranju rudarskog bazena Sane

²⁹⁴ Sergejevski, 1963., 88.

²⁹⁵ Sanader, 1996., 126.; Imamović, 1977., 187.

²⁹⁶ Bojanovski, 1999., 143.

²⁹⁷ Šačić, 2016., 193.

²⁹⁸ *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / [p]ro salute / C(ai) Iul(i) Agatho-/pi c(onductoris) f(erro)riarum) Panno-
-niar(um) itemq(ue) / provinciar(um) / transmarinar(um) / Gamicus arc(arius) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*
(*AE* 2006, 01094).

²⁹⁹ Šajin, 1999., 41

³⁰⁰ Škegro, 1999., 110.

³⁰¹ Šačić, 2016., 194.

³⁰² *ILJug* I, 157.; *ILJug* II, 765.

i Japre kao *metalla publica*³⁰³ tj. *territorium metalli*³⁰⁴ ili navodnoj posjeti Septimija Severa rudnicima istočnog i zapadnog bosanskog areala, prilikom svojih putovanja Panonijom i Dalmacijom, 202. godine³⁰⁵. U skladu sa prvom teorijom, *Terra Mater* je često posmatrana kao rudarsko božanstvo, ali s obzirom na njenu ograničenu i isključivu rasprostranjenost, ta teorija nije postojana. E. Imamović taj fenomen objašnjava kao vezu ruda i rudarstva sa bogatstvom zemljine utrobe, čemu je *Terra Mater* izvorna personifikacija.³⁰⁶ Neki strani autori vezu između *Terra Mater* i 21. aprila³⁰⁷, u sjeverozapadnoj Bosni, povezuju sa blizinom limesa i potencijalnom koristi tih rudnika za kovanje oružja za odbranu Carstva.³⁰⁸

Drugo teoriji u prilog idu dva spomenika sa prostora Mezije. Jedan od njih je iz mjesta Rudnik i datiran je u 202. godinu, a govori o obnovi hrama *Terra Mater* u čast Septimija Severa³⁰⁹, dok je drugi posvećen *Terra Mater*, Liber Pateru, Liberi i Jupiteru.³¹⁰ Za popularnost *Terra Mater* u rudarskom distriktu je, vjerovatno, zaslužnije naseljavanje nosilaca njenog kulta kao rudarskih službenika, iz njihove domovine, Afrike.

3. Votivna ara posvećena orijentalnom božanstvu *Terra Mater* iz Ljubije

Votivnu aru su pronašli rudari iz obližnjeg rudnika željeza, 1954. godine., na lokalitetu Brdo u Ljubiji kod Prijedora. Spomenik je bio izložen utjecaju vode, a kako je napravljen od vapnenca, njegova površina je erodirala, što je dovelo do propadanja natpisa, ali i ostatka spomenika. Na vrhu are se nalaze dvije volute, od kojih su još samo na lijevoj vidljivi nekadašnji tragovi ukrašavanja. Pozadina spomenika je, moguće, bila profilisana. Natpis na spomeniku nije uokviren, ima deset redova teksta, koji se sada mogu pročitati sa poteškoćama, a šesti red je u potpunosti propao. Posljednji red natpisa je uklesan u manjem formatu i na samom početku profilisane baze spomenika. Spomenik je izložen u stalnoj postavci na antičkom odjeljenju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Dimenzije: visina: 121 cm, širina: 68 cm, debljina: 19 cm; visina slova: 4, 5 - 2 cm

Literatura:

³⁰³ Imamović, 1977., 186.

³⁰⁴ Šaćić, 2016., 193.

³⁰⁵ Imamović, 1977., 186., fus. 232.

³⁰⁶ Imamović, 1977., 186.

³⁰⁷ Dan kada se slavi *natalis urbis Romae*, tj. rođendan grada Rima (Sanader, 1996., 126.)

³⁰⁸ Sanader, 1996., 126.

³⁰⁹ Sanader, 1996., 127., fus. 17

³¹⁰ Sanader, 1996., 127., fus. 18

ILJug I, 157 = *AE* 1958, 0063

EDCS-10000254 = EHD 019705

TM: 181973

Sergejevski, 1957, 110-111; Sergejevski, 1963, 89, br. 2; Imamović, 1977, 418-419, foto. 186; Bojanovski, 1982, 108; Bojanovski, 1999, 143; Mesihović, 2011, 343-344.; Šačić, 2016., 196.;

Terrae Matri sac(rum) / [p]ro salute dd[[[d]]](ominorum) nn[[[n]]](ostrorum) [I] / mp(eratoris) L(ucii) Sep(timii) Severi p[at(ris) pat]r(iae) / Aug(usti) Arab(ici) Adiab(enici) Par(thici) [et] ⁵/ M(arci) Aur(eli) Antonini Aug(usti) / [[et P(ublii) Sep(timi) Sever Aug(usti)]] / Iuliae Aug(ustae) m(atris) c(astrorum) et Aug(ustorum) / Titi(us) [V]erecundus proc(urator) / Augg(ustorum) et Callimorp(h)u(s) M(--- ?) ¹⁰/ vil(icus) fer(rariarum) / [XI] Ka]lendas Maias / Pompeiaiano et [Av]i[to co(n)s(ulibus)]

Posvećeno Majci Zemlji, za zdravlje naših vladara, imperatoru Lucijusu Septimiju Severu, ocu domovine, Augustu nepobjeđenom u Africi, velikom pobjedniku u Partii, Marku Aureliju Antoninu Augustu i Publiju Septimiju Severu Augustu, Juliji Augusti, majci vojnika i Augusta, Titu Verecund, prokurator (namjesnik) carskih rudnika i Kalimorfu, viliku (nadglednik) rudnika željeza, (spomenik podižu), jedanaestih majskih Kalendi, (za vrijeme) konzulata Pompejana i Avite.

Fotografija: Dž. Merdanić, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2018.

Datacija: 21. april 209. godine

Ova ara je podignuta za zdravlje cara Septimija Severa i članova njegove porodice, supruge Julije Domne i sinova Marka Aurelija Antonina Augusta (Karakale) i Publija Septimija Severa (Gete). Getino ime je, navodno, bilo prisutno na spomeniku samo nekoliko godina, kada je Karakala naredio da se izvrši *damnatio memoriae*, nakon ubistva svoga brata. Ista stvar je i sa drugim redom natpisa.³¹¹ U posljednjem redu natpisa u riječi POMPEIANO je dva puta ponovljen slog IA, što se smatra klesarskom greškom tzv. *ditografijom*.³¹²

Spomenik je, kao i onaj iz 201. godine³¹³, podignut 21. aprila, ali osam godina poslije³¹⁴, te se na ovom spomeniku, kao dedikant, za sad, prvi put na prostoru sjeverozapadne Bosne spominje carski namjesnik za rudnike željeza *procurator Augustorum*.³¹⁵ Evidentno je da je nekad, tokom tih osam godina, došlo do promjene u upravi rudnika, te da su oni iz zakupa prešli pod carsku upravu.³¹⁶ Opće prihvaćeno mišljenje je da je prokurator bio na čelu određene

³¹¹ Sergejevski, 1957., 111.; Imamović, 1977., 418.; Šaćić, 2016., 196.;

³¹² Sergejevski, 1957., 111.; Sergejevski, 1963., 89., fus. 13;

³¹³ *ILJug* II, 779 = *AE* 1973, 00411

³¹⁴ Mesihović, 2011., 334.

³¹⁵ Bojanovski, 1982., 109.; Bojanovski, 1999., 143.; Škegro, 1999., 113.

³¹⁶ Šaćić, 2016., 196.

ustanove za upravu rudnika, potencijalno nazvane *officium*, koja je imala hijerarhijski uređen sistem sa inženjerima i fizičkim radnicima. Postoji još nekoliko spomenika sa ovog prostora koji pominju pojam *officium* uz određene titule koje bi trebalo da su nosile i različita zaduženja.³¹⁷

Osim datuma, zajednički element ova dva spomenika je i dedikant Kalimorf. Smatra se da je to ista osoba, s obzirom na kratak period koji je prošao između njihovih podizanja, a nakon 209. godine, Kalimorfovo ime se ne nalazi na spomenicima sjeverozapadne Bosne.³¹⁸ Ipak, A. Škegro je primijetio spomen izvjesnog Publija Elija Kalimorfa, *augustalis coloniae*³¹⁹, na jednom spomeniku iz Murse za kojeg smatra da je isti Kalimorf kao i dedikant spomenika iz Ljubije i Blagaja, te da je od roba postao ugledan član društva sa visokim ovlastima.³²⁰

Kao i prethodni, i ovaj spomenik, zbog datuma na koji je podignut, se vezuje uz obnovu hrama boginje *Terra Mater* u čast Septimija Severa. Ova boginja se često nalazi u kontekstu sa Septimijem Severom i njegovom porodicom, jer on i njegova supruga dolaze sa područja gdje je to božanstvo bilo rasprostranjeno,³²¹ međutim, vjerovatnije je da božanstvo kojem se spomenik posvećuje ima više veze sa dedikantom nego onim za čije zdravlje ili u čiju čast se podiže.³²²

4. Votivna ara posvećena orijentalnom božanstvu *Terra Mater* iz Ljubije

Ovaj spomenik, od lapora, je slučajni nalaz iz 1954. godine, sa lokaliteta Brdo u Ljubiji kod Prijedora. Kako se na tom području i u moderno doba odvijala rudarska industrija, pronašli su ga tamošnji rudari. S obzirom na to da donji dio spomenika nedostaje nemoguće je utvrditi tačan broj redova pripadajućeg natpisa. Za sad je vidljivo punih osam redova, te naznake dva nepotpuna. Peti red je oštećen, što je posljedica nezvaničnog postupka *damnatio memoriae*. Smatra se da je obrisano carsko ime *Antoninus*, koje se odnosi na Karakalu.³²³ Slova natpisa su duboko urezana, velika i pravilna, te sa blagom varijacijom u veličini. Gornji dio spomenika

³¹⁷ *CIL* III, 13239 = *ILJug* I, 162. = *AE* 1958, p. 21 s. n. 65; *ILJug* II, 781 = *AE* 1973, 0414. (B)

³¹⁸ Škegro, 1999., 134.

³¹⁹ Carski sveštenik (Škegro, 2003., 56.)

³²⁰ Škegro, 1999., 113.

³²¹ Sanader, 1996., 127., fus. 17.

³²² U nauci postoji teorija o mogućim običajima carskih namjesnika (prokuratora) da podižu spomenike u čast božanstava za koja su smatrali da ih njihovi vladari poštuju. A. Šaćić se ne slaže s tom teorijom, uzimajući u obzir da se takvi slučajevi ne pojavljuju u Domaviji, a da se u dolini Japre javljaju i nakon dinastije Severa. Uzevši u obzir religijsku toleranciju Septimija Severa, ona smatra da su dedikanti spomenika imali na volju podizati spomenike u čast božanstava po svojoj želji, pa su tako i posvete *Terra Mater* bile čista volja dedikanata. (Šaćić, 2016., 197.) Ta teorija ima više smisla s obzirom na to da je podizanje spomenika određena vrsta žrtve i molitve, a da bi dedikantova posveta bila valjana, trebalo bi da se obraća božanstvu koje lično poštuje.

³²³ Sergejevski, 1963., 90.

je bogato ukrašen stilizovanom vinovom lozom. Spomenik se danas čuva u direkciji uprave rudnika *Ljubija* u Prijedoru.

Dimenzije: visina: 98 cm, širina: 41 cm, debljina: 16 cm; visina slova: 5-6 cm

Literatura :

ILJug II, 778 = *AE* 1973, 00412

EDCS – 10000790 = EDH 011309

TM: 181852

Sergejevski, 1963, 89-90, br. 3, sl. 2; Imamović, 1977, 422; Bojanovski, 1982, 111; Mesihović, 2011., 339.-340.; Šaćić, 2016., 199.-202.;

Terrae Ma[t(ri)] / sacrum / pro salute / Imp(eratoris) Caes(aris) Ma(rci) ^δ Aur(eli) [[Antoni]]
/ [[ni]] Aug(usti) Iul(ius) [--] / proc(urator) per Ianu / [ari]um et Bas[sianum?] / [---
]V(?)I(?)L(?)[---]¹⁰ / [-----

Posvećeno Majci Zemlji, za zdravlje imperatora Cezara Marka Aurelija Antonina Augusta, Julijan, prokurator uz Januarija i Bassianuma, nadglednike

Preuzeto iz: Sergejevski, 1963., 89.

Vrijeme nastanka spomenika: između 211. i 217. godine³²⁴

Ova ara je podignuta u čast *Terra Mater*, za zdravlje cara Karakale od strane prokuratora *Julianus*-a³²⁵, koji se spominje prvi put na ovom području. Ara je podignuta po istoj formuli kao i ostale posvete *Terra Mater* sa razlikom u pojavi dva *vilicusa*. Smatra se da je postojala i formula *XI Kalendas Maias*, ali da nedostaje usljed oštećenog donjeg dijela spomenika.³²⁶ Fenomen dva nadglednika je doveo do razvitka nekoliko teorija. Jedna od njih je da je *Bassianus* ime rudnika, te da su tako nazvani po caru Karakali.³²⁷ *Bassianus* je vlastito ime koje je Karakala, kao i Elagabal, nosio do preuzimanja vlasti, te je po toj teoriji ovaj rudarski distrikt nosio vlastito ime najstarijeg sina Septimija Severa, čime je povezan sa statusom carskog imanja.³²⁸ Druga je da je namjesnik *Julianus* u svojoj nadležnosti imao dva rudarska središta uprave koji su pripadali *ager publicus* sjeverozapadne Bosne. U prilog tog pretpostavci ide pojava dva vilika na ovom spomeniku, koji bi potencijalno upravljali svakim od rudarskih bazena. Ipak, carski namjesnik zadužen za upravljanje dva bazena je nazivan *ducenarius*, za razliku od Julijana.³²⁹ Kako i dalje nije poznata potpuna slika mehanizma rada i uprave rudarskog distrikta, može se samo nagađati da su ova dva nadglednika imala jednak status sa jednakim ili različitim zaduženjima, kojih je sigurno bilo u velikom broju.

5. Votivna ara iz Ljubije, posvećena *Terra Mater* za zdravlje cara Aleksandra Severa i njegove supruge

Ova ara je pronađena 1957. godine, na lokalitetu Brdo u Ljubiji, kod Prijedora, a danas se čuva u direkciji rudnika *Ljubija* u Prijedoru. Isklesana od lapora, ima profilisan sims i bazu. Na gornjem dijelu se nalaze akroteri dok su uz njih uklesane dvije kose linije, od kojih jedna nalikuje na slovo P.³³⁰ Ara je teško oštećena, te lijeva strana nije čitljiva. Na natpisnom polju spomenika, koje nije uokvireno se nalazi jedanaest redova teksta. Slova su plitko urezana i jednakih dimenzija. U petom i šestom redu su erodirana imena cara i njegove supruge kojima

³²⁴ *Terminus post quem* (najranija moguća godina) je 212., prva godina samostalne Karakaline vladavine, dok bi *terminus ante quem* (najkasnija moguća godina) bila 217., njegova posljednja godina vladavine. (Šačić, 2016., 201.)

³²⁵ Čitanje po Sergejevskom, moguće je i ime *Julius* (Sergejevski, 1963., 90.; Imamović, 1977., 422.)

³²⁶ Bojanovski, 1999., 145., fus. 52.

³²⁷ Sergejevski, 1963., 95.

³²⁸ Ibid.,

³²⁹ Šačić, 2016., 201.

³³⁰ Sergejevski, 1963., 90., fus 15; Imamović, 1977., 424.

je spomenik i posvećen.³³¹ U jedanaestom redu natpisa datum je oštećen, ali se interpretira na osnovu ostalih spomenika posvećenih *Terra Mater*, pa se čita kao *XI Kalendas Maias*.

Dimenzije: visina: 107 cm, širina: 35 cm, debljina: 23 cm; visina slova: 4 cm

Literatura :

ILJug II, 780 = *AE* 1973, 0413

EDCS - 10000792 = EDH 011312

TM: 181853

Sergejevski, 1963, 90, br. 4, sl. 3; Imamović, 1977, 424; Mesihović, 2011., 340.-341.; Šaćić, 2016., 202.-203.;

*[Ter]rae Matri / [s]ac(rum) / [pro]salute Imp(eratoris) [Caes(aris)] / [Marc]i Aur(eli) Seve -
r^o [[ri Alexand]]ri P(ii) F(elicis) Aug(usti) / [[et Gnae]]ae S[e]iae Aug(ustae) / [---]Primu[s]
M-/ [a]rcus [---] Aug(usti) / [v]il(icus) Maxi[mo II et] /¹⁰ Aeliano co(n)s(ulibus) / [XI]
Kal(endas) Mai[as]*

Posvećeno Majci Zemlji, za zdravlje imperatora Cezara Marka Aurelija Aleksandra Severa, Pia sretnog Augusta i Gneje Seje Auguste, Prim Marko, carski nadglednik (rudnika), (za vrijeme) drugog konzulata Maksima i Elija, jedanaestih majskih kalendi (zavjet ispuni)

³³¹ Na Heidelberg bazi podataka ime supruge Aleksandra Severa ima drugačije čitanje: Julija Mezija Augusta. Sergejevski je to pročitao kao Gneja Seja Augusta, što i jeste pravo ime supruge Aleksandra Severa. *Marcus Aurelius Severus Alexander Augustus* i *Gnaea Seia Herennia Sallustia Barbia Orbiana* bili su u u braku od 225. do 227. Ona je bila poznata po svojoj ljepoti, koja je poslužila kao inspiracija za mnoga umjetnička djela. 227. godine, pod utjecajem Julije Mameje (*Julia Mamaea*), careve majke, njih dvoje su se razveli i Sallustia Orbiana je protjerana u Libiju.

Preuzeto iz: Sergejevski, 1963., 91.

Datacija: 21. april 223. godine

Ara podignuta u čast *Terra Mater*, za zdravlje cara Aleksandra Severa i njegove supruge Gneje Seje Auguste³³², 21. aprila 223. godine. Datum je interpretiran pomoću drugih natpisa posvećenih Majci Zemlji, te pomoću određivanja godine drugog konzulata Maksima i Elija.³³³ Ovo je najstariji među japranskim rudarskim natpisima koji funkciju *vilicus* veže za epitet *carski*. Po Šačić, postoje dva moguća razloga za to. Jedan je da je to čista formalnost koja je ubačena u natpis i da ne postoji precizan povod. Druga je da je u doba Aleksandra Severa *vilicus* imao viši status u odnosu na vrijeme vladavine Karakale ili Septimija Severa.³³⁴ Kada je riječ o porijeklu nadglednika Prima Marka, na osnovu njegovog imena, smatra se da je imao domaće ili italsko porijeklo.

6. Votivna ara iz Ljubije, posvećena *Terra Mater* za zdravlje cara i njegove majke

Ova votivna ara, od vapnenca, je pronađena 1954. godine na lokalitetu Brdo, u Ljubiji kod Prijedora, kao slučajni nalaz. Danas je izložena kao dio stalne postavke Muzeja Kozare u

³³² *Marcus Aurelius Severus Alexander Augustus* i *Gnaea Seia Herennia Sallustia Barbia Orbiana*

³³³ *Lucius Marius Maximus Perpetuus Aurelianus* i *Lucius Roscius Aelianus Paculus Salvius Iulianus*

³³⁴ Šačić, 2016., 203.

Prijedoru. Spomenik ima profilisanu bazu i sims, a na samom vrhu je ukrašen reljefnim bršljenovim vijencem. Osim toga nema drugih ukrasa. Natpis od deset redova se nalazi na središnjem dijelu spomenika i teško je oštećen, dijelom utjecajem atmosferalija, a dijelom putem *damnatio memoriae*, što se odnosi na treći i četvrti red u kojem su imena Aleksandra Severa i njegove majke. Početna slova natpisa, sa lijeve strane, su erodirana, kao i središnji dio desne strane natpisa. Zahvaljujući, duboko i pravilno, urezanim slovima, koja djelomično variraju u veličini, tekst je moguće rekonstruisati, naročito posljednja tri reda, u kojem su slova i manjih dimenzija. Danas su na spomeniku, ponegdje, vidljivi tragovi crvene boje, kojom je spomenik, možda bio obojen.

Dimenzije: visina: 116 cm, širina: 55 cm, debljina: 21 cm; visina slova: 4-2, 8 cm

Literatura :

ILJug I, 158 = *AE* 1958, 0064

EDCS - 10000255 = EDH 019708

TM: 181974

Sergejevski, 1957., 111.-112.; Sergejevski, 1963., 90.; Dušanić, 1977., 84.; Imamović, 1977., 420.; Bojanovski, 1988., 274.; Mesihović, 2011., 344.-345.; Šačić, 2016., 204.-206.;

Terrae Matri [s(acrum)] / [p]ro sal(ute) d(omini) n(ostri) Imp(eratoris) M(arci) / Aur(eli) Severi [[Alexan]]- / [dr]i P(ii) F(elicis) Aug(usti) et [[Iuliae]] /⁵ [Mam(a)]eae Aug(ustae) ma<tr>i[s] / castr(or)um s(ub) c(ura) M(arci) Iul(i) / Macri v(iri) e(gregii) pro[c(ur)atoris) Aug(usti)] / Heliodor) vi[l(icus)] / [o]ff(icinae) fer(rariae) pos(uit) XI K(alendas) M(aias) /¹⁰ [M]odesto II et Probo co(n)[s(ulibus)]

Posvećeno Majci Zemlji, za zdravlje našeg gospodina, cara Marka Aurelija Severa Aleksandra Pia, sretnog, Augusta i Julije Mameje Auguste, majke vojnika, pod upravom Marka Julija Makrina, pripadnika viteškog reda,³³⁵ carskog namjesnika (rudnika), Heliodor, nadglednik postrojenja za obradu željezne rude, (spomenik) postavi, jedanaestih majskih kalendi, (tokom) Modestovog drugog i Probusovog konzulata

³³⁵ *Vir egregius* je titula koja se može doslovno prevesti te taj prijevod označava osobu koja je naročito cijenjena u sferi svoga posla. U ovom slučaju je to i najniži stepen viteškog reda.

Fotografija: Muzej Kozare, arhiv

Datacija: 21. april 228. godine

Kao i drugi spomenici iz Ljubije, posvećeni *Terra Mater* i ovaj ima natpis klesan po jednakoj formulaciji teksta. Spomenik se posvećuje boginji Majci Zemlji, za zdravlje vladara i njemu bliskih osoba od strane zahvalnog činovnika, pod upravom jednako zahvalnog namjesnika, jedanaestih majskih kalendi za vrijeme konzulata određenih konzula. U odnosu na ostale spomenike, na ovom se prvi put pojavljuju određeni epiteti i titule koji ukazuju na evolutivni razvoj tog rudarskog distrikta. U ovom slučaju, carski namjesnik rudnika, Marko Julije Makrin pripada najnižem sloju viteškog reda,³³⁶ te se zbog njegovog višeg statusa u odnosu na ranije spomenute carske namjesnike rudnika, smatra da je za vrijeme vladavine Aleksandra Severa došlo do reforme u organizaciji rada rudarskog distrikta u sjeverozapadnoj Bosni. Do takve promjene je nešto ranije došlo i u sjeveroistočnoj Bosni, tačnije Domaviji.³³⁷ Postoji i mogućnost da je ovaj namjesnik tu titulu stekao ranije u svom životu, pa je pomenuta u novim aspektima njegovog života.

³³⁶ *vir egregius*

³³⁷ *CIL III*, 12734 = *AE* 1893, 130; *CIL III*, 8361 = *CIL III*, 12721; *CIL III*, 8360 = *CIL III*, 12720b;

Osim namjesnika, koji je *vir egregius*, titula osobe koja podiže spomenik odaje više informacija o reformaciji rudničkog kompleksa. Heliodor, *vilicus*, potencijalno orijentalnog porijekla,³³⁸ imao je nadležnost nad postrojenjem za obradu željezne rude,³³⁹ za razliku od ostalih nadglednika, ranije spomenutih, koji su nadgledali rudnike željeza.³⁴⁰ S obzirom na to da antički izvori ne donose podatke o rudarskom uređenju teško je odrediti apsolutnu tačnost ovih tumačenja. *Officinae ferrariae* se odnosi na postrojenje za obradu željezne rude, ali ostaje nejasno da li se pod tim postrojenjem podrazumijeva cijeli proces koji uključuje njeno iskopavanje, transport, taljenje i kovanje ili je to bio samo proces taljenja ili kovanja rude.³⁴¹ U nauci postoji i mišljenje da se pojam *officinae ferrariae* odnosi na metaluršku radionicu.³⁴² Dušanić pravi konkretnu razliku između *vilicus ferrariarum* i *vilicus officinarum ferrariarum*. Kako razlikuje objekte, tako razlikuje i domete njihovih nadležnosti, pa je po njemu prvi nadgledao prihode, dok je drugi nadgledao proizvodnju.³⁴³ Nije strana činjenica da je svako poduzeće kompleksan organizam koji ima hijerarhiju rada, po kojoj se dijele zaduženja. Da bi organizam funkcionisao sa najboljim ishodom, svaki njegov dio je imao službenika kojem je pripalo carsko povjerenje da će biti vrijedna karika u procesu rada.

7. Votivna ara posvećena *Terra Mater* za zdravlje cara i njegove majke

Ova votivna ara, pronađena 1957. godine, na lokalitetu Brdo u Ljubiji kod Prijedora, je bila slučajni nalaz prilikom procesa modernog rudarenja. Danas se čuva u lapidarijumu Muzeja Kozare u Prijedoru. Spomenik je isklesan od lapora i teško je oštećen. Sims i natpisno polje su erodirani do te mjere da je skoro nemoguće razlučiti tekst, kao ni potencijalnu profilaciju simsa, dok je baza donekle očuvana i na njoj se očituje profilacija. Ipak, zahvaljujući prvim čitanjima, nedugo nakon pronalaska spomenika, danas postoji rekonstrukcija teksta i poneki podatak o nekadašnjem stanju are. Slova su bila pravilna, približno jednake veličine i plitko uklesana. Tekst se sastojao od devet redova, a ime cara, kao i ime njegove majke, je bilo podvrgnuto *damnatio memoriae*, kao i na prethodno obrađenom spomeniku posvećenom istom caru.

Dimenzije: visina: 108 cm, širina: 50 cm, debljina: 25 cm; visina slova: 4, 5 cm.

Literatura :

³³⁸ Šačić, 2016., 206., fus. 705.

³³⁹ *vilicus officinae ferrarie*

³⁴⁰ *vilicus ferrariarum*

³⁴¹ Bojanovski, 1999., 143.

³⁴² Sergejevski, 1963, 96; Škegro, 1999, 114.

³⁴³ Dušanić, 1977., 84.

ILJug II, 781 = *AE* 1973, 0414

EDCS - 10000793 = EDH 011315

TM: 181854

Sergejevski, 1963., 90.-91., br. 6; Dušanić, 1977., 84.; Imamović, 1977., 424.-425.; Sanader, 1999., 139.; Mesihović, 2011., 341.-342.; Šain, 2011., 48.; Šačić, 2016., 206.-208.;

[Ter]rae Matri / [pro sal(ute)] Imp(eratoris) Caes(aris) / [M(arci) Aur(eli) S]everi [Alex] / [andri] Pii Fel(icis) Aug(usti) ⁵ / [et Mamaeae] Aug(ustae) / [s(ub)? c(ura)? --] Nicoma[chi] / [---] proc(uratoris) Aug(usti) n(ostri) / [---]s vil(icus) of(ficinae) f(errariae) / [Imp(eratore) Alexa]n(dro) III et Dione II co(n)s(ulibus)

Posvećeno Majci Zemlji, za zdravlje cara Cezara Marka Aurelija Severa Aleksandra Pia sretnog Augusta i Mameji Augusti, pod upravom ... Nikomaha, ... namjesnika našeg Augusta, ... nadglednik postrojenja za obradu željezne rude (podignuo spomenik za vrijeme vladavine) cara Aleksandra trećeg konzulata i drugog konzulata Diona

Fotografija: Muzej Kozare, arhiv

Preuzeto iz: Sergejevski, 1963., 91.

Datacija: 229. godina

Ova votivna ara je u mnogim aspektima slična onoj iz prethodne godine, 228.³⁴⁴ Posvećena je Majci Zemlji, za zdravlje cara Aleksandra Severa i njegove majke Julije Mameje. Kao i na prethodnom, i na ovom spomeniku se spominje *vilicus officinae ferrariae*, što je i

³⁴⁴ *ILJug* I, 15. (B) = *AE* 1958, 0064 (B);

dalje novina u hronološkom slijedu epigrafskih rudarskih spomenika u sjeverozapadnoj Bosni. Spomenik se datira po vladavini Aleksandra Severa, i njegovom trećem konzulatu, te drugom konzulatu Kasija Diona, koji je kasnije, kroz svoje djelo *Historia Romana*, postao jedan od najznačajnijih izvora za proučavanje rimske provincijalne historiografije. Taj period spada u 229. godinu, sudeći po *fasti consulares*, tj. listi rimskih konzula.³⁴⁵

Specifičnost ovog spomenika je odskakanje od standardne formule po kojoj se klesao tekst. Naime, na ovoj ari nedostaje ustaljeni datum, vezan za spomenike posvećene *Terra Mater* na ovom području: *XI Kalendas Maias*. Dušanić smatra da je na natpisu postojao datum, te da je ista osoba podigla ovu aru i onu od godinu dana ranije.³⁴⁶ Vodeći se tim zaključkom, on odbacuje prvo čitanje koje je ponudio Sergejevski,³⁴⁷ te nudi svoje u kojem umjesto *Nic[o]ma[chi] / [---] čita M(arci) I[ul(ii)] / Marci viri*, te vjeruje da je na natpisu stajalo i ime Heliodora, kao prokuratora, jer je samo godinu dana razlike između podizanja ovog i prethodno obrađenog spomenika, te da je moguće da je u tom vremenskom periodu jedna osoba obavljala funkcije *procurator* i *vilicus*.³⁴⁸ Nauka ne odbacuje čitanje Sergejevskog jer je on imao pristup natpisu kad nije bio u potpunosti erodiran i oštećen, pa Šaćić smatra da je nedostatak dobro poznatog datuma na ovom spomeniku greška klesara. Kada je riječ o Nikomahu, njegov *cognomen* je grčkog ili orijentalnog porijekla. Ipak, njegov potencijalni robovski status ukazuje na to da je mogao imati sasvim drugačije porijeklo.

Također, Šaćić smatra da je, u doba Aleksandra Severa, postojala precizna podjela u prerađivačko-proizvodnom kompleksu koji se koncentrisao oko željezne rude, što je zahtijevalo i administrativnu podjelu, pa bi u tom slučaju prokurator imao u nadležnosti cijeli rudarski distrikt,³⁴⁹ dok su vilici bili tadašnji svojevrсни inženjeri i svaki je imao svoju nadležnost.

8. Votivna ara posvećena Jupiteru, najboljem i najvećem, Liberu i *Terra Mater* iz Briševa

Ovaj spomenik je pronađen prije 1893. godine u mjestu Briševo kod Prijedora. Uz još jednu votivnu aru posvećenu *Terra Mater*, pronađena je na mjesnom groblju. Danas se nalazi u

³⁴⁵ Šaćić, 2016., 207., fus. 708.

³⁴⁶ *ILJug* I, 158 = *AE* 1958, 0064

³⁴⁷ Sergejevski, 1963., 90.-91., br. 6.

³⁴⁸ Dušanić, 1977., 84.

³⁴⁹ Šaćić, 2016., 207.

Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine. Spomenik je značajno oštećen, što je dovelo do različitih čitanja, tako da su se razvile rasprave kojim božanstvima i za kojeg cara, tj. careve je spomenik podignut. Sergejevski je, za razliku od Hirschfelda za *Corpus Inscriptionum Latinarum*, ustanovio da je spomenik posvećen Jupiteru, Liberu i *Terra Mater* oslanjajući se na prethodno pronađene spomenike na lokalnoj teritoriji.³⁵⁰ Spomenik ima bazu i profiliran sims, na kojem je oblikovan ukras u vidu zaobljene piramide sa dva palmina lista, ograničena sa dvije linije koje označavaju akroterije. Pojedini dijelovi spomenika su, uslijed oštećenja, nadograđeni malterom, što je otežalo čitanje natpisa. Natpisno polje nije uokvireno i ima deset redova teksta. Carska imena su pretrpila *damnatio memoriae*, a i izuzev toga natpis se teško čita.

Dimenzije: visina: 127 cm, širina: 47 cm, debljina: 19.5 cm; visina slova: 3.5 cm

Literatura :

CIL III, 13240 (B) = *ILJug* I, 161 = *AE* 1958, p. 21 s. n. 65 (B)

EDCS - 10000258 = EDH 033130

TM: 182297

Sergejevski, 1957., 114.-116., br. 7; Sergejevski, 1963., 91., no. 7; Imamović, 1977., 402.-403.,

Dušanić, 1977., 60., 84.; Mesihović, 2011., 348.; Šaćić, 2016., 208.-211.;

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)] Deo Liber(o) / [Terrae] Matri sac(rum) / [pro sa]lute dd(ominorum) [nn(ostrorum)] / [[[Imp(eratorum) M(arci) Iulior(um)]]] ⁵/ [[[[Philipp(orum) Augg(ustorum) et]]] / [M(arciae) S]everae Aug(ustae) n(ostrae) / [s(ub) c(ura)] Co[ss]it<i>ani Fir-/[m]i v(iri) e(gregii) pr(ocuratoris) Augg(ustorum) nn(ostrorum) / [I]ucundus vil(icus) ferrar(iarum) ¹⁰/ XI Kal(endas) M(aias) [[[Imp(eratoribus) Philipp(is) Augg(ustis) c(onsulibus)]]]

Jupiteru najboljem, najvećem, bogu Liberu, Majci Zemlji, za zdravlje gospodara našeg, cara Marka Julija Filipa Augusta i Marcije Severe Auguste naše, pod upravom Kositijana Firma, eminentnog čovjeka, carskog namjesnika našeg, Jukund, nadglednik (podignuo spomenik), jedanaestih majskih kalendi, (za vrijeme) konzulata cara Filipa Augusta

³⁵⁰ Sergejevski, 1957., 114.-115., fus. 8

Preuzeto iz: Sergejevski, 1957., tabla II, slika 3.

Datacija: 21. april 247. - 248. godine

Usljed oštećenja spomenika, na njemu nije očuvan potpuni podatak o potencijalnoj godini podizanja istog. Ipak, pomoću podataka koji postoje zahvaljujući rekonstrukciji natpisa, spomenik je datiran u period između 247. i 248. godine. Sergejevski smatra da su u natpisu postojala imena dva cara, suvladara, Filipa Augusta i njegovog sina Filipa II. Car Filip August je bio konzul tri puta, a njegov sin dva i to 247. i 248. godine, tako da se u period od te dvije godine datira spomenik.³⁵¹ Natpis sadrži i tragove standardne formule natpisa posvećenih *Terra Mater*, a to je datum *XI Kalendas Maias*, što se tumači kao 21. april.

Spomenik je podignuo Jukund, *vilicus*, čije ime se smatra čestim u robovskoj zajednici tog doba u provincijama Dalmaciji i Panoniji, a postoji i mogućnost da je bio oslobođenik. Kako dedikant, osim *Terra Mater*, spomenik posvećuje Jupiteru i Liberu, u nauci postoji mišljenje da je imao drugačiju etničku pripadnost od ostalih dedikanata koji su podizali

³⁵¹ Sergejevski, 1957., 116.

spomenike u čast boginje Majke Zemlje.³⁵² Postoji i vjerovatnost da je ovaj vilik uvažio božanstva svog prokuratora ili careva te im, uz svoje božanstvo, odao počast.

Kada je riječ o prokuratoru, njegovo ime je rekonstruisano kao *Cossitianus Firmus*, uz određene dileme. Naime, ime *Cossitianus* nije bilo naročito poznato širom Carstva, pa i ako je natpis dobro rekonstruisan, njegovo porijeklo je teško ustanoviti, za razliku od kognomena *Firmus*, koji je poprilično poznat i raširen, ali postoji određena mogućnost da je ta riječ bila napisana kao *Firminus*. Sergejevski smatra da je ipak prva varijanta tačnija.³⁵³

Uz prokuratorsku titulu izvjesnog *Cossitanusa Firmusa*, stoji i titula *vir egregius*, kao što je slučaj sa Julijem Makrinom, prokuratorom sa natpisa iz 228. godine.³⁵⁴ Ovo su jedina dva spomenika iz sjeverozapadne Bosne na kojima se nalazi pomenuta titula iz viteškog reda.

9. Votivna ara posvećena *Terra Mater* iz Briševa

Zajedno sa prethodno obrađenim, i ovaj spomenik je pronađen nekad prije 1893. godine na groblju u Briševu. Smatra se da su oba spomenika izmještena iz Ljubije, što bi značilo da je na prostoru cijele Bosne i Hercegovine, kult *Terra Mater* rezervisan isključivo za užu prostor Ljubije. Izrađen od pješčara, spomenik je bogato ukrašen profilacijom baze i simsa, te uklesanim volutama na simsu.³⁵⁵ Kako mu nedostaje cijela lijeva strana, te desni gornji ćošak, čitanje natpisa je otežano. Ipak, utvrđeno je da natpis ima jedanaest redova teksta koji su posvećeni *Terra Mater*, za vrijeme uprave nepoznatog namjesnika, od Merkurija, nadglednika postrojenja za obradu željezne rude. Osim nedostatka fizičkog dijela spomenika, čitanje natpisa je otežalo i njegovo stanje prouzrokovano atmosferalijama. Nekad podijeljena u dva dijela, ova ara je uzrokovala konfuzije u nauci, pa su je neki autori čitali kao dvije zasebne are.³⁵⁶ Danas se, u svojoj narušenoj cjelini, čuva u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Dimenzije: visina: 122 cm, širina: 36 cm, debljina: 23 cm; visina slova: 5.2 – 4.2 cm

Literatura :

CIL III, 13239 (B) = *ILJug* I, 162 = *AE* 1958, p. 21 s. n. 65 (B)

EDCS - 29900054 = EDH 033133

³⁵² Šačić, 2016., 211.

³⁵³ Sergejevski, 1957., 116.

³⁵⁴ *ILJug* I, 158 (B) = *AE* 1958, 0064 (B)

³⁵⁵ Sergejevski, 1957., 113.

³⁵⁶ Imamović, 1977., 352.; *ibid.*, 426.-427.; Šain, 2011., 50.;

TM: 182298

Radimsky, 1891., 439.; Sergejevski, 1957., 112.-114., Sergejevski, 1963., 92.; Imamović, 1977., 352.; Imamović, 1977., 426.-427.; Mesihović, 2011., 349.; Šain, 2011., 50.; Šaćić, 2016., 213.;

[*Terrae*] *Mat-* / [*ri* ---] *MI* / [---] *NO* [---] *I(?)* [---] *I(?)* / [---] *ES(?)* *calinio(?)*⁵ / [---] *sup(!)* *cur(a)* / [---] / [*p*] *ro(curatoris)* *Merc-* / [*ur*] *ius vil(icus)* *off(icinae)* / [*fe*] *rr(ariae)* *XI Kal(endas)*¹⁰ / *M(aias)* [---] (?) / [-----] (?)

(Posvećeno) Majci Zemlji ... pod upravom ... prokuratora, Merkurije, nadglednik postrojenja za obradu željezne rude (podignuo spomenik) jedanaestih majskih kalendi ...

Preuzeto iz Sergejevski, 1957., tab. I, sl. 3.

Datacija: 21. april 253.-268. god. (III stoljeće)

Posljedično svom fizičkom stanju ova ara se rekonstruiše i datira sa izvjesnim poteškoćama. Podignuta 21. aprila, pripada nizu spomenika posvećenih *Terra Mater*, sa istom ili sličnom formulom natpisa. Generalno se datira u treće stoljeće, ali neke rekonstrukcije natpisa ukazuju na to da je podignuta za vrijeme cara Galiena, i u njegovu čast, između 253. i

268. godine. Podatak o toj dataciji dolazi od strane D. Sergejevskog, koji je pedesetih godina prošlog stoljeća spomenik našao u Zemaljskom muzeju i napravio reviziju čitanja natpisa. Sergejevski smatra da se očuvani dio teksta *calinio* odnosi na cara Publija Licinija Egnacija Galiena Augusta, koji je vladao od 253. do 268. godine, te da je došlo do klesarske greške, pri čemu su izostavljena slova L i E, a slovo O suvišno jer je bi trebalo da je imenica u genitivu. Po toj teoriji pravilna forma imenice bi bila *Gallieni*.³⁵⁷

Osim Sergejevskog, svoja čitanja natpisa su ponudili i drugi autori poput Imamovića i Dušanića. Vođen podacima iz *CIL*-a, Imamović je smatrao da je spomenik podignut u čast Jupitera, a ne *Terra Mater*, te ga je tumačio kao dva odvojena spomenika.³⁵⁸ U drugu ruku, Dušanićevo čitanje je sličnije Sergejevskom, koje je u nauci prihvaćeno kao pravilno, i ne mijenja uveliko smisao natpisa.³⁵⁹ Ova dva spomenika iz Briševa navode na pitanje da li je postrojenje za obradu željezne rude postojalo i u Briševu. Spomen *vilicus officinae ferrariae* navodi na postojanje postrojenja u Ljubiji i Briševu, osim ako jedno od ta dva mjesta nije bilo epicentar za šire područje obrade željezne rude.

10. Votivna ara posvećena *Terra Mater* iz Ljubije

Pronađena je 1954. godine u ljubijskom rudniku, zajedno sa još tri are posvećene *Terra Mater*. Zajedno sa još dvije se čuva u Muzeju Kozare u Prijedoru, dok je četvrta u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine. Spomenik je teško oštećen, postoje tragovi profiliranja baze i simsa, a sam sims je, možda, bio i bogato ukrašen. Vrh spomenika je zaobljen i stiliziran. Natpisno polje je skoro u potpunosti uništeno, a čitljiv je samo početak natpisa koji glasi *Terrae Matri*.

Dimenzije: visina: 112 cm, širina: 41 cm, debljina: 21 cm; visina slova: - ;

Literatura :

ILJug I, 159 = *AE* 1958, 0065 (B)

EDCS - 10000256 = EDH 019711

TM: 181975

³⁵⁷ Sergejevski, 1957., 114.

³⁵⁸ [---] *Map / I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / [---]oe Galenio / sup cur(a) ⁵/ pro Merc(ur) / ius vil(icus) off(icialis) / pri(idea) XI kal(ende)* (Imamović, 1977., 352.)

³⁵⁹ *sup(!) cur(a) ⁶ / [---] / [p]ro[curatoris]Merc[u] / [r]ius vil(icus) off(icularum) / [fe]rr[ariarum] [---]* (Dušanić, 1977., 84., fus. 202)

Sergejevski, 1957., 112; Sergejevski, 1963., 92.; Imamović, 1977., 420.-421.; Mesihović, 2011., 346.; Šaćić, 2016., 213.-214.;

[Terra]e Mat[ri] / [---]VRI / [---]TI(?)I(?)I(?)[-] / [---]N[---] ⁵ / [---]PP / [-----]

(posvećeno) Majci Zemlji...

Fotografija: Muzej Kozare, arhiv

Datacija: III stoljeće

Od pet redova teksta koji se naziru na erodiranom spomeniku, samo se iz prvog reda može dobiti konkretna informacija, što je ime božanstva kojem je spomenik posvećen. Činjenica da je posvećen *Terra Mater* ovaj spomenik svrstava u niz drugih, ranije obrađenih, spomenika iz Ljubije. Po uzoru na njih, smatra se da je i ova ara podignuta 21. aprila, tj. *XI Kalendas Maias*, nekad tokom trećeg stoljeća. Posveta je, vrlo vjerovatno, sadržavala ime cara, eventualno njegovog suvladara, njima bliskih srodnika, prokuratora i vilika. Koristeći te informacije, nauka i ovu aru uzima za potvrdu značaja boginje *Terra Mater* u ljubijskom arealu, iako i dalje ostaje nepoznato porijeklo njenog štovanja u ovoj mikroregiji.

11. Votivna ara posvećena boginji Nemezi iz Starog Majdana

Ara je pronađena šezdesetih godina prošlog stoljeća na lokalitetu Troska u mjestu Stari Majdan, zajedno sa još dvije are posvećene Sedatu. Spomenik je od lapora, kvalitetne izrade i sa prisutnom profilacijom. Pretrpio je oštećenja natpisnog polja, simsa i baze. Jedan dio baze je odlomljen dok su sims i natpisno polje erodirani. Ipak, natpis je u većem dijelu očuvan i nisu postojale poteškoće u njegovoj rekonstrukciji.³⁶⁰ Natpis se sastoji od sedam redova teksta, sa posvetom boginji Nemezi od *vilicus*-a i *collegium*-a. U posljednjem redu natpisa u riječi *posuit* su uklesana dva slova S, za šta se smatra je da klesarska greška. Slova su jednake veličine i plitko uklesana. Spomenik se danas čuva u Muzeju Kozare u Prijedoru.

Dimenzije: visina: 113 cm, širina: 60 cm, debljina: 13 cm; visina slova: 5 cm;

Literatura :

ILJug II, 775

EDCS - 10000787 = EDH 034263

TM: 182856

Paškvalin 1969., 167.; Imamović, 1977., 432.-433.; Bojanovski, 1983., 124.; Bojanovski, 1988., 280., Škegro, 1997., 100.; Dušanić, 1999., 136.; Bojanovski, 1999., 164., Mesihović, 2011., 336.; Šaćić, 2016., 214.-216.;

Nemes[i] Piae / in honor-/em colle[g(ii)] / et Ianuari ⁵/ vil(ici) Ianuarius / ex corpore / possuit(!)

Nemezi Pii, u čast kolegija i Januarija nadglednika, Januarij podigao spomenik od udruženja

³⁶⁰ Paškvalin, 1969., 167.

Fotografija: Muzej Kozare, arhiv

Datacija: III stoljeće

Kao izvorno grčko božanstvo, Nemeza je bila prisutna u svim slojevima društva. Među Grcima je bila obožavana kao boginja svemirskog balansa te se svaka promjena života u svijetu vezala za nju. U vrijeme Carstva je bila obožavana u vojsci jer se smatralo da donosi sreću na bojnopolju,³⁶¹ a samim tim su je obožavali i gladijatori i oslobođenici. Nemeza je bila omiljena i među privrednim društvima, čemu svjedoči i spomenik iz Starog Majdana.³⁶²

Ara iz Starog Majdana je jedini spomenik posvećen grčkom božanstvu Nemezi na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Poredeći tu činjenicu sa pojavom *Terra Mater* isključivo na rudarskom prostoru sjeverozapadne Bosne, može se zaključiti da je ondašnje stanovništvo imalo veoma specifično porijeklo ili afinitete. Dedicant *Ianuarus* je, vjerovatno, bio grčkog ili orijentalnog porijekla, a vezuje ga se sa dedikantom *Ianuarium* koji je podigao spomenik u čast *Terra Mater* u Ljubiji.³⁶³ Šaćić smatra da se ta teorija ne treba olako odbaciti

³⁶¹ Rimski ekvivalent Nemezi je Fortuna (Imamović, 1977., 224.)

³⁶² Imamović, 1977., 224.

³⁶³ *ILJug* II, 778 = *AE* 1973, 0412;

jer Ljubija i Stari Majdan nemaju veliku geografsku udaljenost pa su samim tim pripadali istom rudarskom distriktu geografski i administrativno.³⁶⁴ Precizna datacija ovog spomenika bi potvrdila ili opovrgnula tu sponu, ali njegov natpis ne sadrži takvu formulu koja bi precizirala period podizanja ovog spomenika. Paškvalin smatra da se spomenik ne može datirati u period prije trećeg stoljeća³⁶⁵, tako da bi mogao biti iz vremena dinastije Severa.³⁶⁶

Specifičnost ovog spomenika, što ga izdvaja iz niza drugih, je spomen pojmova *collegium* i *corpus*. Dušanić smatra da ta dva pojma imaju jednako značenje te da je kolegij iz Starog Majdana bio udruženje zakupnika rudnika, a da je dedikant Januarij njihov predstavnik.³⁶⁷ Za razliku od Dušanića, Škegro smatra da su *collegium* i *corpus* udruženja malih poduzetnika.³⁶⁸ Kako je spomenik pronađen na teritoriji rudarskog distrikta i analogno drugim spomenicima koje, također, podiže vilicus, vjerovatnije je da je u ovom slučaju *collegium* u kontekstu udruženja rudarskih radnika. Teoriji da su ti pojmovi sinonimi, ide u prilog kontekst navedenog natpisa, pa je vjerovatno, *corpus* opći pojam za *collegium*.

Paškvalin navodi kako su u kolonijama i municipijima Carstva postojala tri udruženja: *collegium fabrum*, *collegium centonariorum* i *collegium dendrophorum*. Prvo udruženje je okupljalo industrijske zanate, drugo je bilo vatrogasnog karaktera, a treće drvodjeljskog.³⁶⁹ Ova tri udruženja su većinom djelovala zajedno, pa su na epigrafskim natpisima često prisutni *collegium fabrum et centonariorum*, čija je zaštitnica bila Nemeza.³⁷⁰

12. Votivna ara posvećena Sedatu iz Starog Majdana

Votivna ara posvećena Sedatu je pronađena u mjestu Stari Majdan, na lokalitetu Troska, šezdesetih godina prošlog stoljeća. Spomenik nema vidljive ukrase, izuzev profiliranih bočnih strana. Baza i sims su vertikalno odlomljeni, s tim da baza nedostaje u potpunosti. Natpisno polje je očuvano, a sastoji od sedam redova teksta, duboko uklesanih slova, jednake veličine, između kojih su prisutni sitni trouglovi u ulozi interpunkcije.³⁷¹ Donji dio spomenika je za nekoliko nijansi tamniji od ostatka, što je moguća posljedica izlaganja spomenika vodi. Ara je trenutno izložena u Muzeju Kozare u Prijedoru.

³⁶⁴ Šačić, 2016., 216.

³⁶⁵ Paškvalin, 1969., 168.

³⁶⁶ Šačić, 2016., 216.

³⁶⁷ Dušanić, 1977., 85., fus. 520.

³⁶⁸ Škegro, 1999., 118.

³⁶⁹ Paškvalin, 1970., 26. fus. 74; fus. 75.

³⁷⁰ Paškvalin, 1970., 26.; Imamović, 1977., 224.

³⁷¹ Paškvalin, 1969., 165.; *triangulum distinguens* (Šačić, 2016., 217.)

Dimenzije: visina: 97 cm, širina: 38 cm, debljina: 19 cm; visina slova: 7 cm;

Literatura :

ILJug II, 777

EDCS – 10000789 = EDH 034265

TM: 182858

Paškvalin 1969., 165.-166.; Paškvalin, 1970., 24.; Imamović, 1977., 344.-345.; Dušanić, 1977., 85.; Bojanovski, 1983., 123.; Bojanovski, 1988., 280.; Škegro, 1997., 100., Bojanovski, 1999., 161.-162.; Mesihović, 2011., 337.-338.; Šačić, 2016., 216.-219.;

Sedato / Aug(usto) / pro sa[l(ute)] / Aureli⁵/ vilici / col(l)eg(ae) / v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)

Sedatu Augustu, za zdravlje Aurelija nadglednika, kolegij zavjet ispuni rado i zaslužno

Fotografija: Muzej Kozare, arhiv

Datacija: III stoljeće

Od svih posveta pronađenih na rudarskom području sjeverozapadne Bosne, dvije koje su podignute u čast Sedatu, su najzagonetnije. Sedat je specifično božanstvo jer nije pronađeno u grčkom, rimskom ili orijentalnom panteonu, a njegov potencijalni ekvivalent u njima je nepoznat zbog manjka informacija o istom. Većina autora, koji su se doticali ovog božanstva, smatra da ono ima lokalni (panonski) karakter, a najčešće je poistovjećen sa Vulkanom³⁷², iako ne postoji fizički dokaz njegove *interpretatio romana*. Kako je Vulkan klasično rimsko božanstvo vatre, vulkana, a samim tim i kovanja, postoji romantičarsko, ali i logično utemeljenje u toj interpretaciji jer se Sedat javlja upravo u područjima gdje su zastupljeni pogoni za obradu željezne rude. U prilog ovoj teoriji idu i nalazi epigrafskih spomenika posvećenih Sedatu od kolegija *magister collegii centonariorum* i *magister collegii fabrum* iz Panonije i Gornje Mezije,³⁷³ ali i nalaz spomenika iz Starog Majdana.³⁷⁴ Postoji mogućnost da do *interpretatio romana* nije moglo doći jer je Sedat služio svojoj specifičnoj ulozi, otprije utemeljenog, panonskog božanstva.³⁷⁵ Na prostoru Panonije, Sedat se kao vlastito ime javlja samo na jednom spomeniku,³⁷⁶ iako se kao takvo, uglavnom vezano uz Kelte, javlja širom Carstva na više od šezdeset natpisa.

Ovaj kult se, na prostoru Panonije, javlja i među keltskim narodom Eraviscima i panoncima Breucima, za šta Paškvalin smatra da ide u prilog teoriji o panonskom porijeklu, na čijoj teritoriji su ga usvojili i doseljenici.³⁷⁷ Ako je teorija o Sedatu, kao epihorskom božanstvu tačna, onda bi domaće stanovništvo ovog rudarskog distrikta pripadalo provinciji Panoniji. Ipak, poznato je da je granica između Panonije i Dalmacije prolazila sjeverozapadnim dijelom Bosne što uveliko otežava pripajanje njenog rudarskog distrikta jednoj od ove dvije provincije. Zdravko Marić je u svom članku *Donja Dolina* ustanovio da su prahistorijski naseljenici tog lokaliteta, u svojoj materijalnoj kulturi, ispoljavali odlike panonskih naroda³⁷⁸, što je nauka uzela kao agrument pripadnosti rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne istoj provinciji u antičko doba.

Postoji mogućnost da su *collegium*, koji je podigao spomenik sačinjavali stranci, koji su se na ovaj teritorij naselili vođeni životnim potrebama, iako je teorija o domaćem

³⁷² Paškvalin, 1970., 25.; Imamović, 1977., 103.; Bojanovski, 1988., 371.; Šašel-Kos, 1998., 20.; Dušanić, 1999., 676.;

³⁷³ *CIL* III, 10335; *CIL* III, 08086;

³⁷⁴ Paškvalin, 1969., 165.-167.

³⁷⁵ Imamović, 1977., 103.

³⁷⁶ *Narcissus / C(ai) Pandul-/ei Sedati -/ ser(vus) an(norum) XIII⁵/ h(ic) s(itus) e(st)* (*AE* 1978, 0624)

³⁷⁷ Paškvalin, 1970., 25.

³⁷⁸ Marić, 1964., 5.-128.

stanovništvu sa područja Panonije puno više utemeljena. Ovaj *collegium* je imao direktnu vezu sa administrativnom upravom što se očituje kroz njegovu posvetu spomenika za zdravlje *vilicus*-a, službenog lica u rudarskom distriktu.

13. Votivna ara posvećena Sedatu iz Starog Majdana

Druga votivna ara posvećena Sedatu, iz Starog Majdana, pronađena je *in situ*. Spomenik je isklesan od vapnenca, ima profiliranu, oštećenu bazu kojoj nedostaje donji desni ugao i plastičnu dekoraciju na simsu. Natpisno polje nije uokvireno, a sadrži šest redova teksta približno jednakih slova. Spomenik se čuva u Muzeju Kozare u Prijedoru.

Dimenzije: visina: 86 cm, širina: 47 cm, debljina: 34 cm; visina slova: 4 cm;

Literatura :

ILJug II, 776

EDCS – 10000788 = EDH 034264

TM: 182857

Paškvalin 1969., 166.-167.; Imamović, 1977., 346.-347.; Dušanić, 1977., 85.; Bojanovski, 1983., 124; Bojanovski, 1988., 280., fus. 11; Škegro, 1997., 100; fus. 209; Bojanovski, 1999., 162.-163.; Mesihović, 2011., 336.-337.; Šaćić, 2016., 220.;

Sedato / Aug(usto) / pro sal(ute) / Aureli vil(ici) ⁵/ collegius(!) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Sedatu Augustu, za zdravlje Aurelija nadglednika, kolegij zavjet ispuni rado i zaslužno

Fotografija: Muzej Kozare, arhiv

Datacija: III stoljeće

Iako se razlikuju u fizičkom aspektu spomenika, ova i prethodno obrađena ara, na osnovu čitanja I. Bojanovskog³⁷⁹, imaju skoro identičnu formulu natpisa. Obje su posvećene Sedatu, za zdravlje vilika (nadglednika) Aurelija, od strane kolegija. Jedina razlika u ova dva natpisa se ogleda u riječi *villicus* koja je na ovom spomeniku napisana u skraćenoj formi genitiva *vil.*³⁸⁰ Prije Bojanovskog, svoje čitanje je predložio i V. Paškvalin koji peti red natpisa rekonstruiše kao *collegius seu coll(egium) et civ(e)s.*³⁸¹ S obzirom na to da su oficine, a samim tim i kolegiji, bili neovisni od mjesta u kojem se nalaze, ova rekonstrukcija se kontekstualno ne uklapa. Civilni građani nisu bili dio strukovne korporacije u pogonu.³⁸²

Kako se na oba spomenika, posvećena Sedatu, kao i na onom posvećenom Nemezi, spominju kolegiji, bez precizirane okupacije, javnost je, vjerovatno na osnovu božanstva, znala o kojem se kolegiju ili kojim kolegijima radi.³⁸³ Teorija o Sedatu, kao zaštitniku rudarskih radnika, u većoj mjeri je utemeljena nego ona o *Terra Mater*. Na osnovu toga, ako je Sedat

³⁷⁹ Bojanovski, 1999., 163.

³⁸⁰ Šaćić, 2016., 220., fus 749

³⁸¹ Paškvalin, 1969., 166.

³⁸² Bojanovski, 1999, 163.

³⁸³ *argumentum ex silentio* (Paškvalin, 1970., 27.)

epihorsko božanstvo, onda je krug njegovih sljedbenika jako uzak, te treba potražiti njegove ekvivalente u drugim panteonima. Najbliži tome bi bio rimski Vulkan ili grčki Hefest.

14. Ulomak titula iz Maslovara

Ulomak titula, sa natpisom, je pronađen 1962. godine, u metalurškom pogonu u dolini Japre. Imao je sekundarnu upotrebu u kasnoantičkoj bazilici, tj. u objektu broj 11 metalurškog pogona. Danas se nalazi u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Dimenzije: visina: - cm, širina: - cm, debljina: - cm; visina slova: - cm;

Literatura :

ILJug II, 766

EDCS – 10000778 = EDH 034208

TM: 182801

Basler, 1977., 143., Tbl. XVII, sl. 4.; Škegro, 1997., 100., br. 108; Mesihović, 2011., 353.; Šačić, 2016., 230.-231.;

[---]pr(ocurator) Aug[usti] / [---]III / [

... carski namjesnik (rudnika)... četiri

Preuzeto iz: Basler, 1975.-76., tab. XVII, foto. 4

Datacija: II-III stoljeće

Ulomak titula sadrži dio natpisa, klesanog u skraćenicama, koji se rekonstruiše kao *procurator augusti*. Moguće da je ovo jedini fragment sepulkralnog spomenika, iz rudarskog

distrikta sjeverozapadne Bosne, koji u svojoj formuli natpisa spominje rudarsku funkciju prokuratora, tj. carskog namjesnika.

7.2. Epigrafski spomenici na kojima se spominje etničko ime Mezeja ili njihovih zajednica

1. Međašni kamen iz Vaganca kod Šipova

Kamen sa epigrafskim natpisom je pronađen *in situ* u selu Vaganac kod Šipova, a tu se i danas može pronaći. Oštećen je od strane lokalnog stanovništva, čemu je doprinijela njegova slaba izrada, tj. plitko uklesan tekst. U skladu sa grubom sirovinom na kojoj je klesan, natpis ima grub i neugledan izgled, raspoređen u devet redova teksta. U natpisu se naziru interpunkcijski znakovi u vidu tačaka.³⁸⁴ Lijevo donji ugao natpisa nedostaje.

Dimenzije: visina: 60 cm, širina: 48 cm, debljina: 34 cm, visina slova: 4.5 - 4 cm

Literatura:

CIL III, 9864a + p. 2270

EHD 053672 = EDCS-30301374

TM: 184524

LUPA: 21529

Hörmann, 1890., 306.-308.; Bulić, 1890., 406.-408.; Patsch, 1890., 367.-368.; Bojanovski, 1974., 115.; Wilkes, 1976., 267.; Imamović, 1980., 31.-32.; Mesihović, 2011., 317.-318.; Šačić, 2016., 220.-222.;

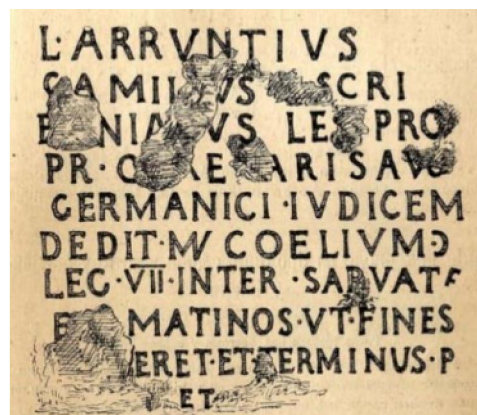
L(ucius) Arruntius / Cami[ll]us Scri-/b[o]nia[n]us le[g(atus)] pro / pr(aetore) C(ai) [C]ae[s]aris Aug(usti) ⁵/ Germanici iudicem / dedit M(anium) Coelium (centurionem) / leg(ionis) VII inter Sapuates / e[st] La?]matinos ut fines / [reg]eret et terminus po[n(eret)]

Lucije Aruncije Kamil Skribonijan, namjesnik cara, Augusta Gaja Germanika (Kaligule), odredi za sudiju Manlija Koelija, centuriona VII legije, da uredi granice i postavi međaše među Sapuatima i Ematinima

³⁸⁴ *punctum distinguens*

Preuzeto iz: Bojanovski, 1974., 115

Preuzeto iz: Patsch, 1890., 306.

Datacija: 37. - 41. godina

Epigrafski natpis iz Vaganca potvrđuje postojanje manjih etničkih zajednica na, uslovno rečeno, mezejskoj teritoriji. Riječ je o Sapuatima i Ematinima/Lamatinima.³⁸⁵ Sapuati se spominju u Ravenskoj kozmografiji sa svojim središtem *Sapua*,³⁸⁶ koje se pomoću Ravenske Kozmografije ubicira u područje Jajca, između Janja, Komara i Karaule.³⁸⁷ Po Imamoviću, sapuatska teritorija se prostirala od potoka Vaganac do Vrbsa kod Karaule.³⁸⁸

Druga zajednica koja se spominje na ovom natpisu su ...*matini*. Usljed oštećenja spomenika, njihovo ime nije bilo moguće rekonstruisati, što je dovelo do polemike u nauci. Bojanovski smatra da se Vaganac ubicira dosta južnije od pretpostavljene lokacije na Vrbsu gdje se nalazilo naselje *Aemate*, te on odbacuje ideju da je riječ o Ematinima.³⁸⁹

O navedenim dvjema zajednicama ne postoje drugi podaci u antičkim izvorima, pa se smatra da, iako imaju zaseban identitet i da ograničavaju svoje teritorije, spadaju u jedan veći konstrukt nazvan *civitas Maezei*, što ide u prilog teoriji da se mezejska peregrinska civitas sastojala od manjih povezanih zajednica.³⁹⁰ Nije poznato iz kojih razloga je došlo do teritorijalne podjele između Sapuata i njihovih susjeda, izuzev nagađanja da li je to bila njihova

³⁸⁵ Ematini i Lamatini su dva naziva za zajednicu koja se spominje na ovom međašnom kamenu. (Više u Šaćić, 2016., 221.)

³⁸⁶ Šaćić, 2016., 222., fus. 759.

³⁸⁷ Rav. 4, 19.; Bojanovski, 1974., 226.

³⁸⁸ Imamović, 1980., 32.

³⁸⁹ Bojanovski, 1974., 115.; Šaćić, 2016., 222., fus. 757

³⁹⁰ Bojanovski, 1988., 267.; Šaćić, 2016., 222.

ili carska volja i potreba. Potencijalni razlog je legalna podjela zemlje, što je opravdano činjenicom da su postavili kamen međaš.

2. Nadgrobna stela iz Hardomilja kod Ljubuškog

Ovaj spomenik, sepulkralnog karaktera, pronađen je 1908. godine, na lokalitetu Hardomilje, u mjestu Humac kod Ljubuškog. Nažalost, ispod spomenika nije bilo pripadajućeg groba, kako nije pronađen *in situ*. Stela je isklesana od bijelog vapnenca, i ima natpis u sedam redova. Čoškovi su joj izlizani ili odlomljeni, naročito gornji lijevi, a moguće je da su bili u obliku poluležećih lavova. Cijela stela je bogato ukrašena u vidu edikule u kojoj se nalazila polufigura pokojnika sa valovitom kosom. U profiliranom zabatu uklesana je glava Meduze sa zmijama oko vrata. Natpisno polje je uokvireno. Ispod natpisa je reljefni ukras u vidu vojnih zasluga kohorte koja se spominje. Spomenik je izložen u stalnoj postavci na antičkom odjeljenju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Dimenzije: visina: 149 cm, širina: 77 cm, debljina: 17 cm, visina slova: - cm

Literatura:

ILJug III, 1927 = *AE* 1913, 0138

EHD 027216 = EDCS - 10100871

TM: 182130

LUPA: 23301

Patsch, 1910., 180.; Patsch, 1912., 133., sl. 61; Bojanovski, 1988., 266., fus. 1; Domić Kunić 1988., 90.; Dodig 2007., 26.; Mesihović, 2011., 309.-310.; Paškvalin, 2012., 62.; Marić, 2016., 109.-110.

[Das]sius Bastarni / [f(ilius) do]mo Maezaeus / [mile]s coh(ortis) I Belgarum | (centuria) / [Rest]ituti sig(nifer) annor(um) / [---] stip(endiorum) XV t(estamento) f(ieri) i(ussit) cura / [vit] Valerius Maxi / [min]us heres

Dasije, sin Bastarna, rodom Mezej, vojnik prve belgijske kohorte, zastavnik, iz centurije..., u... godini života i petnaestoj godini službe, testamentom je odredio da se podigne spomenik, za to se pobrinuo Valerije Maksim nasljednik

Fotografija: Dž. Merdanić, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2018.

Datacija: II stoljeće

Na ovom natpisu je riječ o Dasiju, sinu Bastarna, Mezeju. Bastarn je imao germansko porijeklo, o čemu svjedoči njegovo ime, te se, vjerovatno, doselio na mezejski teritorij i primio njihovo građanstvo, da bi dobio sina (vjerovatno sa Mezejkom), koji nosi ime domaćeg porijekla i tako se identificira.³⁹¹ Dasije je služio u prvoj belgijskoj kohorti, smještenoj oko današnjeg mjesta Ljubuški, daleko od kuće, ali ipak na domaćoj teritoriji. Prva belgijska kohorta je na Humcu, kod Ljubuškog, bila stacionirana oko 173. godine.³⁹² Iako se Mezeji spominju na stranim teritorijama kao vojnici, ovo je jedini spomenik koji ih smješta na domaći teritorij u tuđu kohortu.³⁹³

3. Počasni natpis iz Boiana, posvećen caru Vespazijanu od prefekta civitasa Mezeja i druge dvije zajednice

³⁹¹ Patsch, 1910., 180.; Mesihović, 2011., 210.

³⁹² Bojanovski 1980., 25.

³⁹³ Patsch, 1910., 180.

Počasna ploča pronađena u talijanskom gradu Boianu, gdje se i danas nalazi, u crkvi svetog Erazma. Posvećena je caru Vespazijanu na prostoru gdje je obitavala kolonija njegovih veterana nazvana *Bovianum Undecimanorum*.³⁹⁴ Od natpisa sa ovog spomenika očuvan je samo srednji dio gdje se spominje Marcel, prefekt mezejske *civitas*. U petom redu natpisa, slovo C je okrenuto naopako što je karakteristično za obilježavanje centuriona.³⁹⁵

Dimenzije: visina: 82.5 cm, širina: 85.5 cm, debljina: 28.5 cm, visina slova: 9.5-3.8 cm

Literatura:

CIL IX, 2564 = *CIL* III + p. 282

EDR-131343

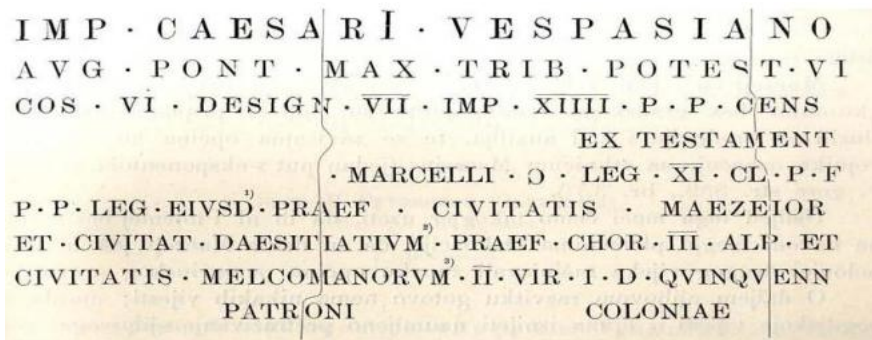
Patsch, 1898., 363.; Rendić-Miočević, 1962., 329., fus. 42.; Alföldy, 1965., 58.; Bojanovski, 1988., 61.; Domić Kunić, 2006., 146.; Mesihović, 2011., 304.; Šačić, 2016., 223.

[Imp(eratori) Caes]ari Vespasia[no] / [Aug(usto) pont(ifici)] max(imo) trib(unicia) potes[t(ate) VI] / [co(n)s(uli) VI desig]n(ato) VII imp(eratori) XIII p(atri) p(atriciae) c[ens(ori)] / ex testam[ent(o)]⁵ / [...]Marcelli c(enturionis) leg(ionis) XI Cl(audiae) [p(iae) f(idelis)] / [pr(aefecti) leg(ionis) eiusd(em) pr]aef(ecti) civitatis Maeze[ior(um)] / [et civitat(is) Daesiti]atium praef(ecti) c(o)hor(tis) III Alp(inorum) [et] / [civitatis ...]manorum duumvir(i) i(ure) d(icundo) quinqu[enn(alis)] / [patr]oni coloniae

Imperatoru, Cezaru Vespazijanu Augustu, vrhovnom svećeniku, tribunske vlasti šesti put, izabranom konzulu sedmi put, imperatoru četrnaesti put, ocu domovine, cenzoru, ... testamentom... Marcel, centurion XI Legije, Klaudiju vjerne i odane, ... prefekt *civitas* Mezeja i *civitas* Dezitijata, prefekt treće Alpske kohorte i *civitas* ...mana, dumvir *iure dicundo*, kvinkenales, *patrona* kolonije...

³⁹⁴ Šačić, 2016., 223.

³⁹⁵ Ibid.

Preuzeto iz: Patsch, 1898., 363.

Datacija: 76. godina

Značaj ovog epigrafskog spomenika leži u njegovoj potvrdi postojanja *civitas* *Maezeiorum* kroz spomen njenog prefekta, izvjesnog Marsela, legionara i centuriona XI legije *Claudia pia fidelis*. Obavljao je i dužnosti prefekta treće alpske kohorte i tri *civitas* u Iliriku, od kojih je siguran jedino mezejski, što ukazuje na prevlast rimske vlade nad domaćim stanovništvom.³⁹⁶ Ipak, ovaj prefekt nije imao ovlasti nad mezejskim područjem koje je obuhvatalo rudarsku djelatnost jer rudarskim distriktima nisu rukovodili vojni prefekti, što je bio Marsel. Samim tim, spomenik, kao ni prefekt Marsel, nemaju naročitu poveznicu sa rudarskim distriktom sjeverozapadne Bosne izuzev mezejskih korijena.³⁹⁷ Spomenik se datira u 76. godinu, zahvaljujući pobrojanim titulama i funkcijama koje je obavljao car Vespazijan.

4. Vojna diploma Platona, centuriona, Mezeja iz Solina

Vojna diploma, kao jedna od najbolje očuvanih, pronađena je u Solinu kod današnjeg Splita, tj. antičke Salone. Danas se čuva u Muzeju historije umjetnosti u Beču (*Kunsthistorisches Museum*). Diploma se sastoji od dvije bronzane ploče sa ispisanim tekstom sa obje strane svake ploče. Kao i fizički dio diplome i natpis je dobro očuvan.

Dimenzije: visina: - cm, širina: - cm, debljina: - cm, visina slova: - cm

Literatura:

CIL XVI, 14 = *CIL* III + p. 850 + p. 1959

EDCS – 12300218

³⁹⁶ Bojanovski, 1988., 60.

³⁹⁷ Dušanić, 1989., 149.-150.; Šaćić, 2016., 224.

Bojanovski, 1988., 269.-270.; Domić Kunić, 1996., 100.; Mesihović, 2011., 306.; Demicheli, 2012., 50.; Šačić, 2016., 225.;

Tabla I (unutrašnja strana):

Imp(erator) Caesar Vespasianus Aug(ustus) pont(ifex) / max(imus) tr(ibunicia) pot(estate) II imp(erator) VI p(ater) p(atriciae) co(n)s(ul) III desig(natus) / IIII veteranis qui militaverunt in / classe Ravennate sub Sex(to) Lucilio Basso⁵ / qui sena et vicena stipendia aut plura / meruerunt et sunt deducti in Panno-/niam quorum nomina subscripta / sunt ipsis liberis posterisque eorum / civitatem dedit et conubium cum

Tabla II (unutrašnja strana):

¹⁰ uxoribus quas tunc habuissent cum / est civitas i(i)s data aut siqui caelibes / essent cum iis quas postea duxissent / dumtaxat singuli{s} singulas Non(is) April(ibus) / Caesare Aug(usti) f(ilio) Domitiano Cn(aeo) Pedio Casco co(n)s(ulibus) ¹⁵ / Platori Veneti f(ilio) centurioni Maezeio / descriptum et recognitum ex tabula / aenea quae fixa est Romae in Capitolio ad / aram gentis Iuliae de foras podio sinisteriore / tab(ula) I pag(ina) II loc(o) XXXXIII

Tabla I (spoljna strana):

Imp(erator) Caesar Vespasianus Aug(ustus) pont(ifex) / max(imus) tr(ibunicia) pot(estate) II imp(erator) VI p(ater) p(atriciae) co(n)s(ul) III desig(natus) / IIII veterani(s) qui militaverunt in / classe Ravennate sub Sex(to) Lucilio ⁵ / Basso qui sena et vicena stipendia / aut plura meruerunt et sunt de-/ducti in Pannoniam quorum no-/mina subscripta sunt ipsis libe-/ris posterisque eorum civitatem ¹⁰ / dedit et conubium cum uxoribus / quas tunc habuissent cum / est civi-/tas iis data aut siqui caelibes essent / cum iis quas postea duxissent dum- ¹⁵ / taxat singuli{s} singulas Non(is) April(ibus) / Caesare Aug(usti) f(ilio) Domitiano Cn(aeo) Pedio Casco co(n)s(ulibus) / Platori Veneti f(ilio) centurioni / Maezeio / descriptum et recognitum ex tabula ²⁰ / aenea quae fixa est Romae in / Capitolio ad aram gentis Iuliae de / foras podio sinisteriore tab(ula) I / pag(ina) II loc(o) XXXXIII

Tabla II (spoljna strana):

T(iti) Iuli Rufi Salonit(ani) eq(uitis) R(omanis) ²⁵ / P(ubli) Vibi Maximi Epitaur(i) eq(uitis) R(omani) / T(iti) Fani Celeris Iadestin(i) dec(urionis) / C(ai) Marci Proculi Iadestin(i) dec(urionis) / P(ubli) Caetenni Clementis Salon(itani) / P(ubli) Luri Moderati Risinitan(i) ³⁰ / Q(uinti) P(ublici) Crescentis Iadest(ini)

Tabla I (unutrašnja strana):

Imperator Cezar Vespazijan August, vrhovni svećenik, tribunskih ovlasti drugi put, imperator šesti put, otac domovine, konzul treći put, izabran četiri puta, daje veteranima i vojnicima u službi Ravenske flote pod Sekstom Lucijem Bastom, koji su dvadeset i šest isplata zaradili ili više, koji su poslani u Panoniju, čija imena su popisana ispod, njima, njihovoj djeci i potomcima, građanstvo i pravo zakonitog braka...

Tabla II (unutrašnja strana):

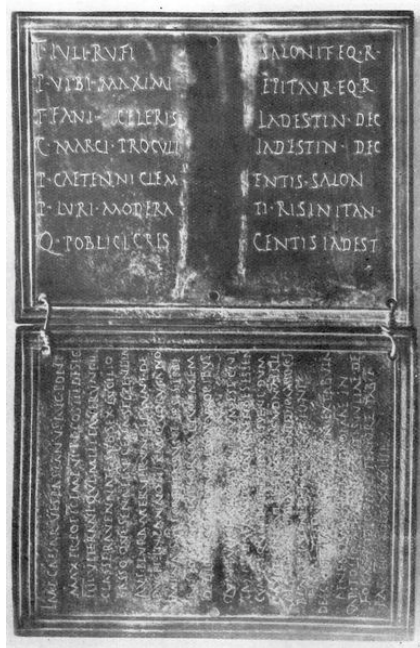
...sa suprugama koje su imali kada im je dodijeljeno građanstvo ili ako su bili samci sa onima koje su kasnije vjenčali, naravno po jednu svaki. Petog aprila, za vrijeme konzulata Domicijana, sina Cezara Augusta, Gneja Pedia Casca konzula, Platoru sinu Veneta, centurionu, Mezeju. Potpisano i ovjereno sa bakarne ploče koja je pričvrćena na Kapitolu u Rimu i na hramu Julijevaca na spoljašnjem lijevom podijumu, tabla I, druga strana, broj 44

Tabla I (spoljna strana):

Imperator Cezar Vespazijan August, vrhovni svećenik, tribunskih ovlasti drugi put, imperator šesti put, otac domovine, konzul treći put, izabran četiri puta, daje veteranima i vojnicima u službi Ravenske flote pod Sekstom Lucijem Bastom, koji su dvadeset i šest isplata zaradili ili više, koji su poslani u Panoniju, čija imena su popisana ispod, njima, njihovoj djeci i potomcima, građanstvo i pravo zakonitog braka sa suprugama koje su imali kada im je dodijeljeno građanstvo ili ako su bili samci sa onima koje su kasnije vjenčali, naravno po jednu svaki. Petog aprila, za vrijeme konzulata Domicijana, sina Cezara Augusta, Gneja Pedia Casca konzula, Platoru sinu Veneta, centurionu, Mezeju. Potpisano i ovjereno sa bakarne ploče koja je pričvrćena na Kapitolu u Rimu i na hramu Julijevaca na spoljašnjem lijevom podijumu, tabla I, druga strana, broj 44

Tabla II (spoljna strana):

Tit Julije Rufus, salonitanski rimski konjanik, Publije Maksim Vibije Epitaur, rimski vitez, Tit Fanije Seler Jades, dekurion, Gaj Marko Prokul Jades, dekurion, Publije Kaetan Klement Salonitanac, Publije Lur *Moderatus* Risintan, Kvintije Poblje *Crescent* Jades

Preuzeto sa: http://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-12300218

(04.06.2018., 01:38)

Datacija: 5. april, 71. godina

Vojna diploma je dodijeljena Platoru, porijeklom Mezeju, centurionu Ravenske flote. Sudeći po tekstu diplome, Plator, Venetov sin, je kao centurion zaslužio rimsko građanstvo zaradivši dvadeset i šest, ili više, godišnjih isplata, u mornarici.³⁹⁸ U tu čast mu je diploma i dodijeljena. Nakon otpusta iz mornarice, Platoru je dodijeljena zemlja, nedaleko od maternje *peregrine civitas*, pa se smatra da zbog toga nije uzeo ime koje bi pristajalo rimskom građanstvu.³⁹⁹ Plator je ime koje se javlja u indigenim zajednicama širom Dalmacije, naročito popularno kod Delmata i Dezidijata⁴⁰⁰, a nije nepoznato ni na prostoru Panonije.⁴⁰¹

Ovo je jedan od sedam epigrafskih spomenika, vojnog karaktera, koji spominju mezejsku peregrinsku civitas van matičnog područja,⁴⁰² a ujedno i najstariji dokument koji potvrđuje proces političke romanizacije kod pripadnika domaćeg stanovništva sa prostora današnje sjeverozapadne Bosne.⁴⁰³

³⁹⁸ Bojanovski, 1988., 269.-270.

³⁹⁹ Šaćić, 2016., 229.

⁴⁰⁰ *CIL* III, 9739; *CIL* III 12772; *ILJug* I, 170; *CIL* III, 9859 + p. 2270; *ILJug* III, 1807; *CIL* III, 12812 + p. 2328, 122

⁴⁰¹ Wilkes, 2001., 88.

⁴⁰² *ILJug* III, 1927; *CIL* XIII, 7581 + p. 128; *CIL* VIII, 9384; *CIL* VIII, 9377 + p. 1983; *CIL* III, 6383; *CIL* IX, 2564

⁴⁰³ Šaćić, 2016., 228.

5. Spomenik iz Solina, sa natpisom pjesničkog karaktera, posvećen dječaku Luciju Trebiju Eksoratu

Spomenik, sepulkralnog karaktera, pronađen u Solinu, kod Splita. Napravljen je od nepoznate vrste kamena. Natpis se sastoji od trinaest redova teksta.

Dimenzije: visina: - cm, širina: - cm, debljina: - cm, visina slova: - cm

Literatura:

CIL III, 6383

EDCS – 30600584

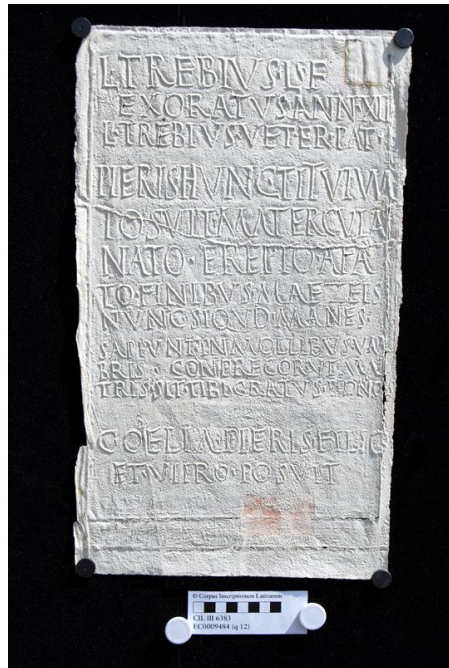
TM: 703090

Bojanovski, 1988., 266., fus. 1; Bojanovski, 1988., 272., fus. 39, Mesihović, 2011., 307;

L(ucius) Trebius L(uci) f(ilius) / Exoratus ann(or)um XII / L(ucius) Trebius Veter pat(er) / Pieris hunc titulum ⁵/ posuit matercula / nato erepto a fa/to finibus Maezeis / nunc siqu(i)d manes / sapiunt in mollibus um / bris conprecor ut ma ¹⁰ / tris sit tibi gratus honos / Coelia Pieris filio / et vi{i}ro posuit

Lucije Trebije Luci, sin, bio od dvanaest godina, Lucije Trebije Veter otac, na pristaništu ovaj spomenik postavi, majka kojoj je sudbina sina otela, u mezejskim krajevima, od sada ako duhovi znaju za nježne uspomene, molim kao majka neka je čast na vas⁴⁰⁴, Koelija Pieris, sinu postavi

⁴⁰⁴ Prijevod Duje Rendića Miočevića u djelu *Carmina Epigraphica* glasi: natpis Pijerida taj sad postavi, majčica sinu rođenom, koga na tlu mezejskom uhvati Kob, gaje li osjećaj kakav Mani u sjenama mekim, molim se, majčina čast bila ti ugodna sved (Rendić Miočević, 1987., 154.)

Preuzeto sa: http://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-30600584

(04.06.2018., 02:03)

Datacija: 199. god. p. n. e. – 799. god. p. n. e.

Spomenik podiže Koelija Pieris, majka i supruga dvojice kojima je spomenik posvećen. Tekst je pjesničkog karaktera,⁴⁰⁵ a riječ je o strancima, italicima⁴⁰⁶ koji su se zadesili na mezejskom području. Bojanovski smatra da su u pitanju trgovci, putnici, koji su se našli uz *officinae*⁴⁰⁷, pa ih je tu, vjerovatno zadesila sudbina. Ovi italicici nisu rijetki stranci koji su se zadesili na mezejskom području. U rudarskom distriktu postoji veliki broj spomenika koje su podigli upravo stranci i najčešće božanstvima koja nose iz domovine.⁴⁰⁸

6. Spomenik iz Cezareje, posvećen Dazasu, sinu Mezeja

Natpis je vojnog karaktera, pronađen u Cezareji (u današnjem Alžiru), gdje se i danas čuva. Nepoznat je materijal od kojeg je isklesan i drugi fizički aspekti spomenika. Natpis se sastoji od četiri reda teksta.

⁴⁰⁵ *carmina epigraphica* (Sanader, Miličević Bradač, Demicheli, 2013., 488., fus. 30)

⁴⁰⁶ Bojanovski, 1988., 272., fus. 39

⁴⁰⁷ Ibidem.

⁴⁰⁸ *ILJug* II, 765; *ILJug* II, 779 = *AE* 1973, 00411; *ILJug* I, 157 = *AE* 1958, 0063; *ILJug* II, 778 = *AE* 1973, 00412; i dr.

Dimenzije: visina: - cm, širina: - cm, debljina: - cm, visina slova: - cm

Literatura:

CIL VIII, 9377 (p 1983)

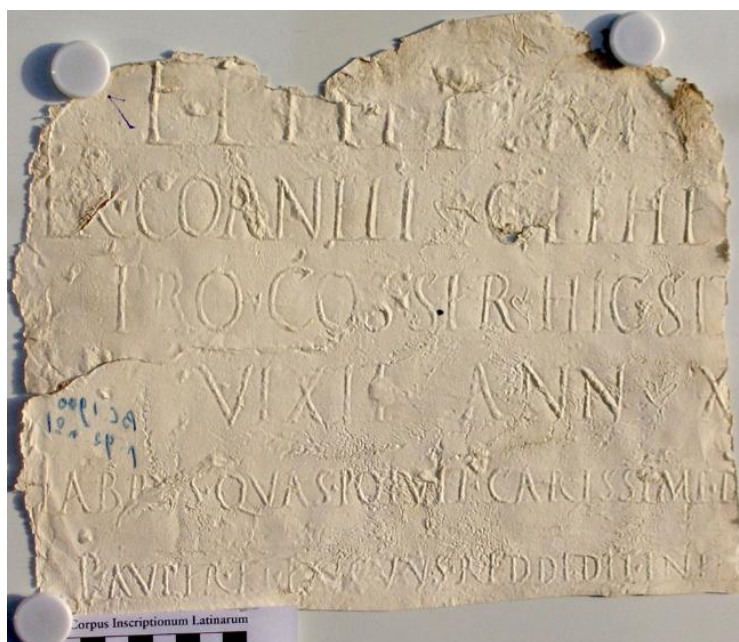
EDCS – 23702058

TM: 337726

Bojanovski, 1988., 266., fus. 1; Bojanovski, 1988., 271.; Domić Kunić, 1996., 39.-72.; Mesihović, 2011., 307.-308.; Demicheli, 2012., 59.-77.; Demicheli, 2015., 1682.;

Dazas Sceni f(i)lius Ma[eze] / ius eques coh(ortis) VI Delma / tarum turma Licconis / annorum XXVII stipendiorum X

Dazas, sin Skena, Mezej, konjanik šeste dalmatinske kohorte, *turma Licconis*⁴⁰⁹, godina dvadeset i sedam, u službi deset godina

Preuzeto sa: http://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-23702058

(05.06.2018., 01:57)

Datacija: I ili II stoljeće

⁴⁰⁹ Auksilijarna jedinica (Mesihović, 2011., 308.)

Na natpisu je riječ o Dazasu, sinu Mezeja, koji se našao u Cezareji, u Alžiru, kao konjanik šeste dalmatinske kohorte i pripadnik auksilijarne jedinice. Dazas je imao dvadeset i sedam godina kad je umro, kao peregri⁴¹⁰, a zaradio je do tad deset u vojnu isplatu.

7. Spomenik iz Cezareje, posvećen Likaju, Mezeju

Natpis je vojnog karaktera, pronađen u Cezareji, gdje se i danas čuva. Nepoznat je materijal od kojeg je isklesan kao i drugi fizički aspekti spomenika.

Dimenzije: visina: - cm, širina: - cm, debljina: - cm, visina slova: - cm

Literatura:

CIL VIII, 9384

EDCS – 23702065

TM: 337733

Patsch, 1898., 359.; Bojanovski, 1988., 266., fus. 1; Bojanovski, 1988., 271.; Domić Kunić, 1996., 39.-72.; Mesihović, 2011., 308.; Demicheli, 2012., 59.-77.;

Licaius Carvi f(i)lius) natione Ma/ezeius eques coh(ortis) VII Delma/tarum vixit annis XXX

Likaj, sin Karva, mezejske nacije, konjanik sedme dalmatinske kohorte, živio trideset godina

Datacija: I ili II stoljeće

Likaj⁴¹¹, Karvov sin, je još jedan Mezej u nizu koji se spominje kao vojnik, konjanik sedme dalmatinske kohorte. Umro je daleko od domovine, kao peregri⁴¹².

8. Spomenik iz Wiesbadena u Njemačkoj, posvećen Dasiju, sinu Mezeja

Stela, spomenik sepulkralnog karaktera, pronađena je 1840. godine u *Aquae Mattiacorum* u Wiesbadenu u današnjoj Njemačkoj, gdje se i sad čuva, u Gradskom muzeju (*Museum Wiesbaden*). Isklesana je od pješčara, ima sedam redova natpisa i očuvana je. Spomenik ima

⁴¹⁰ Bojanovski, 1988., 271.

⁴¹¹ *Licaius Iauletis f(i)lius) miles c(ohortis) VII / Delmatarum turma Anni / annorum XXVII stipendior(um) / XI h(ic) s(itus) e(st) heres ex testamento fecit* (*CIL* VIII, 21040 = 02577), smatra se da je i ovaj Likaj dalmatinskog porijekla, ali vjerovatno nije Mezej (Bojanovski, 1988., 271., fus. 28)

⁴¹² Bojanovski, 1988., 271.

velike razmjere i ukrašen je. Na simsu je uklesana rozeta, uokvirena u trougaonu kompoziciju, između lišća. Van trougla se nalaze mali dupini sa palmetama. Ispod uokvirenog natpisa se nalazi vijenac sa štitom na sebi i vrpcama u pokretu.

Dimenzije: visina: 254 cm, širina: 77 cm, debljina: 22 cm, visina slova: 8-6 cm

Literatura:

CIL XIII, 7581

EDCS – 11001708 = EDH 041637

TM: 211259

LUPA: 7076

Patsch, 1910., 180.; Bojanovski, 1988., 266, fus. 1; Bojanovski, 1988., 271., Domić Kunić, 1996., 39.-72.; Mesihović, 2011., 308.-309.;

*Dassius Da/etoris fil(ius) / Maeseius / mil(es) coh(ortis) V⁵ / Delmatarum / an(norum) XXXV
sti(pendiorum) / XVI h(ic) s(itus) e(st)*

Dasije, sin Detora, Mezej, vojnik pete dalmatinske kohorte, godina trideset i pet, u službi šesnaest godina, na ovom mjestu je

Preuzeto sa: <http://lupa.at/7076> (05.06.2018., 02:04)

Datacija: 1.-50. godine

Nadgrobni spomenik posvećen Dasiju, Mezeju, sinu Detora. Kao i ostali njegovi sunarodnjaci, i ovaj Mezej je umro daleko od kuće, kao pripadnik vojske. Ni on nije dospio do rimskog građanstva.⁴¹³ Dasije je služio šesnaest godina i imao je status vojnika u petoj dalmatinskoj kohorti. Spomenik se datira u prvo stoljeće.

⁴¹³ Bojanovski, 1988., 271.

VIII. BIBLIOGRAFIJA

Kratice

- AE* *L'année épigraphique*, Paris
- ANU BiH Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo
- ARR JAZU Arheološki radovi i rasprave Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
- CBI Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo
- CIL* III *Corpus Inscriptionum Latinarum* III (ur. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889-1902.
- EDCS Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby
- EDH Epigraphische Database Heidelberg (projekat: Gottfried-Wilhelm-Leibniz-Preis (DFG) by Prof. Géza Alföldy)
- EDR Epigraphic Database Rome / L'Epigraphic Database Roma (projekat: Electronic Archive of Greek and Latin Epigraphy)
- GZM Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
- ILJug* *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt* (ur. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (br. 1-451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt* (ur. A. i J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (br. 452–1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (ur. A. i J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (br. 1223-3128)
- lupa Ubi Erat Lupa (ur. F. i O. Harl) www.ubi-erat-lupa.org (Fotografska baza antičkih kamenih spomenika)
- N.S. Nova serija GZM od 1945. sv. I – VIII; od sv. IX (1954. g.) naziva se N.S. Arheologija (izdanja Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo
- TM Trismegistos, (ur. M. Depauw / T. Gheldof) www.trismegistos.org (interdisciplinarna platforma za antičke natpise i informacije o njima)

Izdanja izvora

1. Itinerarium Antonini Augusti, *Das 'Itinerarium provinciarum Antonini Augusti'*, (ed. B. Löhberg), Berlin 2006
2. Kasije Dion 1954-1955.: Dio Cass Roman History in nine Volumes, Earnest Cary, LCL (2)
3. Plinije Stariji 1976.: prijevod Mate Suića u dodatku *Antički pisci* u knjizi *Antički grad na istočnom Jadranu* str. 297, Zagreb
4. Ptolomej Klaudije 1932.: Ptolomej Klaudije, *Geografija*, tekst sa <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/Texts/Ptolomey> bazirano na transkriptu *Dover editio*, 1921., originalno izdano 1932. od The New York Public Library, N.Y. pod naslovom *Geography of claudius Ptolomey*
5. Ravennatis Anonymi *Cosmographia* et Guidonis *Geographica*, (ed. J. Schnetz), *Itineraria Romana II*, Stuttgart, 1990
6. Strabon 1976.: prijevod Mate Suića u dodatku *Antički pisci* u knjizi *Antički grad na istočnom Jadranu* str. 413, Zagreb
7. Tabula Peutingeriana u: *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, (ed. G. A. Škrivanić), Beograd, 1974

Literatura

1. ALFÖLDY 1965.: Géza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy*, 58.-59., Budapest
2. ARHEOLOŠKI LEKSIKON BIH, Tom (I - III), 1988.: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, (ed. BORIVOJ ČOVIĆ), Tom I—III; Mape 1 — 4, Sarajevo
3. BASLER 1972-1973.: Đuro Basler, *Nalazi novca iz predrimskog doba u Japri*, GZM, N.S. Arheologija, sv. 27-28, 261-271.
4. BASLER 1975-76. : Đuro Basler, *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre*, GZM N. S. Arheologija, sv. XXX – XXXI, 121-216, Sarajevo

5. BASLER 1977.: Đuro Basler, *Rudnici i metalurški pogoni i naselja u dolini Japre*, N.S. Arheologija, sv. XXX/XXXI, 121-215
6. BASLER 1999: Đuro Basler, *Rudnici i metalurški pogoni rimskog doba u Bosni i Hercegovini (s posebnim osvrtom na pogone u dolini Japre)*, Radovi sa simpozijuma „Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st.“ 8-11. XI 1973, 89-118, Zenica
7. BOJANOVSKI 1972: Ivo Bojanovski, *Severiana Bosnensia*, ČGT, Vol. 9, 37-53, Tuzla
8. BOJANOVSKI 1974: Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji* ANU BiH, Djela, XLVII, CBI, 2 Sarajevo
9. BOJANOVSKI 1974A: Ivo Bojanovski, *Baloie-rimski municipij u Šipovu na Plivi*, ARR JAZU VII, 347 –369 +Tbl. I – VIII, Zagreb
10. BOJANOVSKI 1977: Ivo Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji*, ANU BiH, Godišnjak XV, CBI 13, 83-153, Sarajevo.
11. BOJANOVSKI 1982.: Ivo Bojanovski, *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, ARR JAZU VIII — IX, 89 — 120, Zagreb.
12. BOJANOVSKI 1983.: Ivo Bojanovski, *O rimskom rudarstvu i metalurgiji u sjeverozapadnoj Bosni-Rimska ferarija u Starom Majdanu na Sani (prethodni izvještaj)*, Arheološka problematika Bosne i Hercegovine, Zbornik 1, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, 119-130, Sarajevo
13. BOJANOVSKI 1984: Ivo Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji IV: Rimska cesta Siscia – Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija*, ANU BIH, Godišnjak XXII, CBI 20, 145-265, Sarajevo.
14. BOJANOVSKI 1988.: Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANU BiH, Djela LXVI, CBI, 6, Sarajevo
15. BOJANOVSKI 1999. : Ivo Bojanovski, *Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, Radovi sa simpozijuma *Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st.*, 8-11., XI 1973., 133-175, Zenica

16. BUSULADŽIĆ 2011: Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini / Roman Villas in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo
17. BUSULADŽIĆ 2016.: Adnan Busuladžić, *Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, ANU BIH, Godišnjak XLV, CBI, 127.-204.; Sarajevo
18. CAMBI 2013.: Nenad Cambi, *Romanization of the western Illyricum from religious point of view*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak CBI 42, 71– 88, Sarajevo
19. ČOVIĆ 1964: Borivoj Čović, *Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području*, in: *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, ANU BiH, Posebna izdanja IX, CBI 1, 95-134, Sarajevo
20. ČOVIĆ 1976.: Borivoj Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo.
21. ČREMOŠNIK, 1990.: Irma Čremošnik, *Rimska utvrđenja u BiH s osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike*, Arheološki vestnik br. 41, Slovenska akademija nauka i umjetnosti, Ljubljana
22. DEMICHELI 2012.: Dino Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (I) Svjedoci podrijetlom iz Salone na vojničkim diplomama*, Tusculum, Vol. 5, 59-77, Solin
23. DEMICHELI 2015.: Dino Demicheli, *Epigraphic evidence of Dalmatians in the Roman Provinces od Africa*, L'Africa romana, 1681.-1688., Sassari
24. DOMIĆ KUNIĆ 1988: Alka Domić Kunić, *Augzilijari ilirskoga i panonskog porijekla u natpisima i diplomama (od Augusta do Karakale)*, ARR JAZU XI, 83-114, Zagreb.
25. DOMIĆ KUNIĆ 1995-1996.: Alka Domić Kunić, *Classis praetoria misenatium. S posebnim obzirom na mornare podrijetlom iz Dalmacije i Panonije*, VAMZ, Vol. 28-29, 39-72, Zagreb
26. DOMIĆ KUNIĆ 2006: Alka Domić Kunić, *Bellum Panonicum (12-11 pr. Kr.) posljednja faza osvajanja Južne Panonije*, VAMZ, 3s, XXXIX, 59-164, Zagreb.

27. DUŠANIĆ 1977.: Slobodan Dušanić, *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior*, in *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior*, 52 — 94, Berlin – New York
28. DUŠANIĆ 1980.: Slobodan Dušanić, *Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji*, Istorijski glasnik 1-2, Beograd
29. DUŠANIĆ 1989.: Slobodan Dušanić, *Roman Mines of Illyricum: Organization and Impact on Provincial Life*, *Minería y metalurgia en las antiguas civilizaciones mediterráneas y europeas*. Vol. 2. (ed. C. DOMERGUE), 148 — 156, Madrid.
30. DUŠANIĆ 1999: Slobodan Dušanić, *The miners' cults in Illyricum, Pallas: Revue d'études antiques*, 50, vol. 2, séries: Mélanges C. Domerque, 129-139, Toulouse.
31. DŽINO 2010: Danijel Džino, *Illyricum in Roman Politics, 229 BC – AD 68*, Cambridge.
32. GRBIĆ 2014.: Dragana Grbić, *Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I - III vek)*, Beograd
33. HIRT 2010.: Alfred Michael Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, Oxford Classical Monographs, Oxford.
34. IMAMOVIĆ 1977.: Enver Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo
35. IMAMOVIĆ 1980.: Enver Imamović, *Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije*, Prilozi Instituta za istoriju, XVI, br. 17, 27— 59, Sarajevo
36. IMAMOVIĆ 1985.: Enver Imamović, *Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine*, Prilozi instituta za istoriju XX, vol. 21, 31 — 52, Sarajevo
37. KALJANAC/KRIŽANOVIĆ 2012: Adnan Kaljanac - Tijana Križanović, *Bosanskohercegovački antikvarizam osmanskog doba. Antikvari na razmeđu istoka i zapada*, ANU BIH Godišnjak, CBI 43, 229-255; Sarajevo
38. KALJANAC 2014: Adnan Kaljanac, *Historija arheologije*, Sarajevo
39. KOS/ŠAŠEL KOS 1995: Peter Kos/Marjeta Šašel Kos, *Map 20 Pannonia – Dalmatia*, in: *Barrington atlas of the Greek and Roman world*, 286-309, Princeton, New Jersey

40. KRALJEVIĆ 1972.-1973.: Gojko Kraljević, *Nalaz rimskih carskih novaca u rudarskom reviru Blagaj – Japra*, GZM, NS Arheologija, sv. XXVII-XXVIII, 27-296., Sarajevo
41. MARIĆ 1964.: Zdravko Marić, *Donja Dolina*, GZM, N.S. Arheologija sv. XIX, 5 — 128, Sarajevo.
42. MEDINI 1982.: Julijan Medini, *Kult Jupitera Dolihena u rimskoj provinciji Dalmaciji*, ANU BIH, Godišnjak XX, CBI 18, 53 — 91, Sarajevo.
43. MESIHOVIĆ 2011: Salmedin Mesihović, *Antiqvi homines Bosnae*, Sarajevo
44. MESIHOVIĆ 2011b: Salmedin Mesihović, *Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine / The Plinian peregrine civitates in the territory of present-day Bosnia-Herzegovina*, VAHD, Vol.104, 55 — 78, Split.
45. MESIHOVIĆ 2011c: Salmedin Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija – posljednja borba*, Sarajevo
46. NOVAKOVIĆ 2014: Predrag Novaković, *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*, Sarajevo
47. OMERČEVIĆ 2010: Bego Omerčević, *BiH u vrijeme kasne antike*, Tuzla
48. PAŠALIĆ 1954: Esad Pašalić, *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini*, GZM, N.S. Arheologija, sv. IX, 47-75, Sarajevo.
49. PAŠALIĆ 1960.: Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo
50. PAŠALIĆ 1975.: Esad Pašalić, *Sabrano djelo*, Sarajevo
51. PAŠALIĆ 1984. : Esad Pašalić, *Period rimske vladavine do kraja III vijeka n. e., ur. Esad Pašalić, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo
52. PAŠKVALIN 1963. : Veljko Paškvalin, *Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine*, GZM, N. S. Arheologija XVIII, 127-153, Sarajevo
53. PAŠKVALIN 1969. : Veljko Paškvalin, *Rimski žrtvenici iz Starog Majdana*, GZM N. S. Arheologija XXIV, 165-169, Sarajevo

54. PAŠKVALIN 1970 . : Veljko Paškvalin, *Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba*, GZM N. S. Arheologija XXV, 19-28, Sarajevo
55. PAŠKVALIN 2012: Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, Djela LXXXIII, CBI 9, Sarajevo.
56. PATSCH 1890: Carl Patsch, *Međašni natpis iz Bosne*, GZM, god. II, sv. 4., 367-368, Sarajevo
57. PATSCH 1895: Carl Patsch, *Legio VIII Augusta, u Dalmaciji*, GZM, god. VII, sv. 1, 143 – 145.
58. PATSCH 1898.: Carl Patsch, *Rimska nalazišta u kotaru novljanskom*, GZM, god. X, sv. 2, 493.-502., Sarajevo
59. PATSCH 1904.: Carl Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, IX, 171.–301., Wien
60. PATSCH 1910: Carl Patsch, *Prilozi našoj rimskoj povjesti*, GZM, god. XXII, sv. 1. 177. – 208., Sarajevo
61. RADIMSKY 1891.: Vaclav Radimsky, *O nekojim prehistoričkim i rimskim gradjevnim ostancima u području rijeke Sane u Bosni*, GZM IV, god. III, 431.-445., Sarajevo
62. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1987.: Duje Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica*, Splitski književni krug, Split
63. SANADER 1996. : Mirjana Sanader, *Novi aspekti kulta božice Terra Mater*, Opvsc. archaeol. 20, Zagreb
64. SANADER 1999.: Mirjana Sanader, *Rasprave o rimskim kultovima*, Zagreb
65. SANADER, BRADAČ, DEMICHELI 2013.: Mirjana Sanader, Marina Miličević Bradač, Dino Demicheli, *A “poet” in the military camp at Tilurium*, Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu, Radovi XVII. ROMEC-a = Weapons and military equipment in a funerary context, Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference = Militaria als Grabbeilage. Akten der 17. Roman Military Equipment Conference. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu/ Arheološki muzej u Zagrebu, str. 483-491., Zagreb

66. SERGEJEVSKI 1938: Dimitrije Sergejevski, *Kasno – antički spomenici iz okolice Jajca*, GZM god. L, 49 – 63, Sarajevo
67. SERGEJEVSKI 1957.: Dimitrije Sergejevski, *Epigrafski nalazi iz Bosne*, GZM N.S. Arheologija XII, 109-125, Sarajevo
68. SERGEJEVSKI 1963. : Dimitrije Sergejevski, *Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni*, GZM N. S. Arheologija XVIII, 85-102, Sarajevo
69. SERGEJEVSKI 1965. : Dimitrije Sergejevski, *Žrtvenik Dolihena i Kasija*, GZM N. S. Arheologija XX, 7-15, Sarajevo
70. SUIĆ 1976: Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb
71. ŠAČIĆ 2016.: Amra Šaćić, *Administrative Organisation of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I-III century)*, Ljubljana (rukopis doktorskog rada)
72. ŠAČIĆ 2017.: Amra Šaćić, *Rimske administrativne jedinice na pretpostavljenoj teritoriji panonskog naroda Oserijatâ: municipium Faustinianum i Servitium / Roman administrative units on the presumed territory of the Pannonian community of the Oseriates: municipium Faustinianum and Servitium*, GZM NS Arheologija LIV, 109.-164., Sarajevo
73. ŠAJIN 1999.: Željka Šajin, *Od konduktora do prokuratora*, Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske, vol. 3, 37-55, Banja Luka
74. ŠKEGRO 1997.: Ante Škegro, *Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae*, Opuscula archaeologica, Vol. 16, No.1, 85 — 116, Zagreb.
75. ŠKEGRO 1999.: Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb.
76. ŠKEGRO 1999a.: Ante Škegro, *Eksploatacija željeza u Bosni u rimsko doba*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu XXVI/28, Sarajevo
77. ŠKEGRO 2003.: Ante Škegro, *Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine*, VAMZ, Vol. 36, 135-164, Zagreb
78. TRUHELKA 1890.: Ćiro Truhelka, *Rimske starine*, GZM, god. II, sv. 1. 96-97, Sarajevo
79. ZANINOVIĆ 2015: Marin Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb

80. WILKES 1969.:J.J., Wilkes, *Dalmatia*, London
81. WILKES 1976.: J. J. Wilkes, *Boundary Stones in Roman Dalmatia I.*, The Inscriptions, AV 25, 258 — 274, Ljubljana

Elektronski izvori

1. http://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-12300218
(pristupljeno 04.06.2018.)
2. http://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-30600584
(pristupljeno 04.06.2018.)
3. http://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-23702058
(pristupljeno 05.06.2018.)
4. <http://lupa.at/7076> (pristupljeno 05.06.2018.)
5. <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/Texts/Ptolomey>
(pristupljeno 23.11.2017.)

IX. SAŽETAK

Istraživanje antičkog rudarstva, širom Rimskog carstva, ukazuje na to da je evolutivni razvoj lokalnih, metalurških i rudarskih, pogona direktno povezan sa promjenama u Carskoj upravi. U drugom stoljeću, rudnici su pripadali državi koja ih je davala u najam zakupnicima, tzv. *conductor*. Kako se isti *conductor* javlja na području sjeverozapadne Bosne i u Mursi, u Noriku, kao zakupnik panonskih rudnika željeza, može se pretpostaviti da je ovaj rudarski areal administrativno pripadao provinciji Panoniji. U njemu je pronađeno petnaest epigrafskih spomenika iz trećeg stoljeća koji daju osnov za razumijevanje administrativno-pravnog uređenja rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne. Skoro svi spomenici su podignuti u čast božanstava orijentalne provinijencije, a izuzetak čine dva spomenika koja se odnose na panonsko božanstvo Sedat. Najzastupljenije božanstvo je *Terra Mater*, čije posvete čine polovinu od ukupnog broja ovih epigrafskih izvora. *Terra Mater* ili Majka Zemlja iskonski nije rudarsko božanstvo, ali u ovom kontekstu njena interpretacija kao takve nije pogrešna. Navedene spomenike podizao je administrativno-pravni aparat koji je djelovao u ovom distriktu, u vidu namjesnika (*procurator Augusti*), nadglednika (*vilicus*) ili pak udruženja djelatnika distrikta (*collegium* i *corpus*). Iako je upravni aparat bio puno slojevitiji, te imao funkcionalni hijerarhijski sistem, ovo su jedine titule i funkcije koje se javljaju u sjeverozapadnom rudarskom distriktu, u svojim varijacijama. Iako se snaga upravne moći, na navedenoj teritoriji, najbolje očituje u trećem stoljeću, postoje numizmatički dokazi za proces rudarenja u prvom stoljeću.

Ključne riječi: rudarstvo, administrativno-pravno uređenje, *Terra Mater*, *procurator*, *vilicus*

X. SUMMARY

Research of the Ancient mining, throughout the Roman empire, indicates that the evolutionary development of local, metallurgical and mining plants is directly related to changes in the Imperial Administration. During the second century, the mines belonged to the state that leased them to private mine lessees, *conductor*. As the same *conductor* appears in the northwestern areas of Bosnia and in Mursa, Noric, as a leaseholder of Pannonic iron mines, it can be assumed that this mining area was administratively property of the province of Pannonia. There are fifteen epigraphic monuments from the third century, which provide a basis for understanding the administrative-legal arrangement of the mining district of north-west Bosnia. Almost all monuments have been erected in honor of the Oriental deities, with the exception of two monuments referred to Sedat, Pannonian deity. The most represented deity is *Terra Mater*, whose dedication is half of the total number of these epigraphic sources. *Terra Mater*, or Mother Earth, basically is not mining deity, but in this context its interpretation as such is not a mistake. The aforementioned monuments have been erected by an administrative-legal apparatus operating in this district, in the form of a fiduciary (*procurator Augusti*), a bailiff (*vilicus*) or an association of collegium and corpus. Although the management apparatus was much more layered and had a functional hierarchical system, these are the only titles and functions that occur in the north-west mining district, in its variations. Although the power of administrative power in the aforementioned territory is best seen in the third century, there are numismatic evidence for the first millennium milling process.

Keywords: mining, administrative-legal arrangement, *Terra Mater*, *procurator*, *vilicus*

XI. BIOGRAFIJA

Dženefa Merdanić rođena je 29.08.1992. godine u Bihaću, gdje je završila osnovno i srednjoškolsko obrazovanje. Studij arheologije, na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, upisala je 2011., godine, a zvanje bakalaureata arheologije stekla 2015. Iste godine, upisala je drugi ciklus studija. Na drugoj godini master studija provela je mjesec dana kao gostujući student na Univerzitetu u Ljubljani. Na drugom ciklusu studija, u okviru djelatnosti Instituta za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, učestvovala je na arheološkim istraživanjima na sljedećim lokalitetima:

- Preventivna prospekcija arheološkog potencijala na lokalitetu nacionalnog spomenika arheološko područje – prahistorijsko naselje u Butmiru kod Sarajeva, Kanton Sarajevo, BiH (23.09.2016 – 21.10.2016.)
- Prospekcija arheološkog potencijala na lokalitetu platoa zapadno od lokaliteta nacionalog spomenika Stari grad Visoki, općina Visoko, BiH (17.02. – 22.02.2017.)
- Arheološka istraživanja na lokalitetu prahistorijskog naselja u Ripču i šireg areala lokaliteta Brandže, općina Bihać, BiH (19.06. – 21.06. 2017.)
- Arheološka istraživanja na lokalitetu Kalin hadži-Alijine džamije, općina Centar, Kanton Sarajevo, BiH (septembar 2017.)
- Faza 2 arheološkog projekta preventivne prospekcije arheološkog potencijala na lokalitetu nacionalnog spomenika Arheološko područje - prahistorijsko naselje u Butmiru, Kanton Sarajevo, BiH (13.10. – 21.10. 2017.)
- Implementacija arheoloških geofizičkih snimanja na području nekropole stećaka Kopošići i srednjovjekovnog grada Dubrovnik u općini Ilijaš (25.04.2018.)